

ממשלת עיראק והעלייה הגדולה של היהודים לישראל

דפנה צמחוני

א. הרקע המדיני למבצע עזרא ונחמיה

מבצע עזרא ונחמיה — העלאת 120,000 יהודי עיראק תוך שנה ומחצה — התאפשר כתוצאה מחוק ויתור הנתינות (חוק מס' 1 לשנת 1950, המהווה נספח לחוק שלילת האזרחות מספר 62 משנת 1933), שהועבר בשני בתי הפארלאמנט בחשאי ובחופזה ב-2-4 במאוס 1950. חוק זה היווה תפנית חדה במדיניות עיראק כלפי יהודיה, לאחר שנים שנאסר עליהם לצאת את הארץ ולאחר תקופה של מאסרים ורדיפות נגדם. נקבע כי תוקף החוק יהיה לשנה אחת ושר הפנים יהיה מופקד על ביצועו. סעיפי החוק קבעו, כי יותר ליהודים שירצו בכך לעזוב את עיראק לצמיתות, לאחר שיוותרו על נתינותם העיראקית, וכי שר הפנים רשאי לצוות להרחיק מהארץ מי שנשללה נתינותו זו אם אין הישארותו בעיראק חיונית. אחרי שאושר בידי העוצר, פורסם החוק רשמית ב-9 במאוס 1950.

מה היו הגורמים לחקיקת החוק? משנת 1941 היהודים, אף שנהנו משגשוג כלכלי, סבלו מהגבלות ומרדיפות, ואילו ממלחמת 1948 בארץ-ישראל עוד הורע מצבם. נאסר עליהם לצאת את עיראק והוחמרו ההגבלות, האפליות והרדיפות נגדם. עוד לפני מלחמת 1948 הצהירו מנהיגי ערב, ובראשם נורי אל-סעיד, שהיהודים יוחזקו כבני-ערוכה. במהלך מלחמת 1948 ואחריה הושמעו איומים מצד מנהיגי עיראק שינהגו ביהודים מידה כנגד מידה, כפי שנהגה לדעתם מדינת ישראל בפליטים הערבים וברכושם. האישיות המרכזית בתכנון רדיפת היהודים ואפלייתם היתה ראש-הממשלה נורי אל-סעיד. הוא לא היה ידוע קודם לכן כאנטי-יהודי ואף העלה הצעות לפשרה בסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל בשנות ה-30 וה-40. ההקצנה ביחסו ליהודי עיראק נבעה כנראה עקב הצורך להתגבר על המצב הפנימי המעורער, התסכול של מפלת הצבא העיראקי במלחמת 1948 ואי הגשמת תוכניתיו לאחדות ערבית

מאמר זה נכתב במסגרת המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. תודתי נתונה למרכז על הסיוע במחקר ובהכנת המאמר.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 דיווחים על מצב יהודי עיראק — ראה: א"ה, 14/426, 427; על נורי אל-סעיד בהקשר זה — ראה פורת, עמ' 45 ואילך.

בהנהגת עיראק, וכשלב ראשון לכך איחוד עיראק-סורי בתמיכת הבריטים. כמו כן הוא שאף לחידוש חוזה הידידות עם בריטניה לאחר כשלון חוזה פורטסמות' ב-1948 והיה עליו להתגבר על האופוזיציה הרחבה למדיניותו זו. גורמים נוספים למצב הפנימי המעורער בעיראק היו קשיים כלכליים, פגעי טבע, שטפונות ובצורת. נורי אל-סעיד סבר, כי אווירת הפחד וההתנגדות לציונות, תוך זיהוי יהודי עיראק עימה, עשויות להגביר את האהדה למדיניות החוץ שלו וכי הפניית זעם ההמונים נגד היהודים תציל את שלטונו המעורער והבלתי פופולארי.

נקודת מפנה ביחסם של נורי אל-סעיד וראשי השלטון העיראקי אל היהודים היתה עקב ההפגנות ביאנואר 1948 נגד חוזה הידידות החדש בין בריטניה לעיראק, שנחתם בפורטסמות' באותו חודש. הפגנות אלה, שנודעו בשם אל-ות'בה (ההתעוררות), השתתפו בהן רבים מכל שדרות העם והן היוו ביטוי של מחאה נגד עריצות השלטון והמצב הכלכלי העגום, לא פחות מאשר נגד ההתקשרות המחודשת של עיראק עם בריטניה. הרוח החיה בארגון ההפגנות היו הקומוניסטים, אשר בין מנהיגיהם בלטו כמה צעירים יהודים. יהודים רבים מכל קשת המקצועות והמעמדות השתתפו בהפגנות יחד עם נציגי קבוצות ועדות אחרות באוכלוסיה. המפגינים נשאו סמאות בזכות האחווה בין קבוצות ומפלגות שונות, לרבות היהודים, ובגנות המשטר והאימפריאליזם. ההפגנות הביאו לביטול הסכם פורטסמות' ולהתפטרות ממשלת צאלח ג'בר. בתקופת ממשלת המעבר, שקמה בראשות מחמד אל-צדר ונשארה על כנה חודשים ספורים, נמשכו ההפגנות ונערכו הלוויות אמיתיות וסמליות לזכר נפגעי ההפגנות, ואף בהן השתתפו חלקים גדולים של הציבור העיראקי. ברצונה להביע הזדהות עם התעוררות כללית זו ולא להתבדל, ערכה הקהילה היהודית הפגנה וצעדו בראשה ראש הקהילה ונכבדיה. המפגינים נשאו כרזות ענק שהביעו סולידאריות עם שאר שכבות העם ומאבקו. הקהילה גם השתתפה בטכסי האבל לזכר הרוגי ההפגנות וקיימה 'בית אבל' במשך שלושה ימים לזכר מות צעיר יהודי, שנהרג מכדורי המשטרה אך בעת הפגנה שהתקיימה חודשים רבים לפני אל-ות'בה.

הידיעות על ההשתתפות של היהודים בהפגנות הגיעו לנורי אל-סעיד עוד בעת שהותו בבריטניה עם המשלחת העיראקית לחתימת החוזה. הוא זעם על שהיהודים נטשו את מסורת אי-ההתערבות בחיים הפוליטיים ואת נאמנותם המסורתית לשלטון העיראקי באשר הוא השלטון. יתר על כן, הוא החל לראות ביהודים אבן-נגף ביחסי עיראק עם בריטניה ורצה להיפרע מהם על כך. יש סבורים, כי רצונו לסלק את היהודים מעיראק צמח עקב אירועים אלה, כאשר נוכח לדעת שהיהודים שוב לא יהיו גורם פאסיבי בחיים הפוליטיים, אלא יטלו חלק פעיל בהם בשיתוף עם גורמים ראדיקאליים. פעילות זו, כך סבר, תסכן את השלטון. אל-סעיד ומקורביו תופיק אל-סויד, מי שעתיד היה להיות ראש-הממשלה בעת אישור החוק המתיר את יציאת היהודים מעיראק, סברו שההפגנות אורגנו על-ידי הקומוניסטים בשיתוף עם הציונים. זאת משום חששם של הציונים, כי ההסכם החדש עם בריטניה, שהיה אמור

לכלול אספקת נשק, יחזק את עיראק ויביא לנצחונה במלחמה בארץ-ישראל. השתתפות יהודים בהפגנות פורסטמות' הביאה אפוא לזיהוים על-ידי ראשי המשטר עם אויביו הקומוניסטים, נוסף על זיהוים עם המדינה הציונית שעתידה לקום בארץ-ישראל.²

המאורעות בארץ-ישראל וההכרזה על הקמת מדינת ישראל איפשרו לקברניטי עיראק, ונורי אל-סעיד בראשם, לנתב את התמרמרות העם לכיוון שלא יסכן את השלטון. משנשלחו כוחות עיראקיים למלחמה בארץ-ישראל נותבו השנאה וההתמרמרות בהפגנות ההמונים והחלו להישמע ססמאות בגנות הציונות והיהודים. עם ההכרזה על הקמת מדינת ישראל הוכרז בעיראק על משטר חרום צבאי, באמתלה שמאיימת עליה סכנה מצד הציונים והקומוניסטים.

הרדיפות נגד היהודים הגיעו לשיאן בספטמבר-אוקטובר 1949. הן כללו מאסרים המוניים, עינויים, קנסות גדולים על מי שנחשדו בהשתייכות לתנועה הציונית, שהוצאה מחוץ לחוק, והעילה להאשמה זו היתה יכולה להיות אפילו החזקת סמלים יהודיים או מכתבים מארץ-ישראל קודם 1948.

הרדיפות העמידו בספק בעיני יהודים רבים את עתידם בעיראק. רבים, במיוחד הצעירים, הצטרפו לתנועה הציונית ובסיועה ברחו לאיראן במטרה להגיע לישראל. הבריחה העמידה במבחן את שלטון החוק בעיראק, מכירת הרכוש והברחת הכספים שנתלו לכך איימו לגרום קשיים חמורים לכלכלה, ואילו שיחוד פקידים ושוטרים במעברי הגבול איים לשבש את המינהל התקין.

כדי להבין את הנזק שנגרם לכלכלת עיראק יש ללמוד על מקומם של היהודים בה והשפעתם עליה. היהודים היוו מיעוט קטן בעיראק, 2.58% על-פי מפקד האוכלוסין של 1947, אולם בולטותם בכלכלתה והשפעתם עליה עלו לאין שיעור על אחוזם באוכלוסיה. עליית השפעתם של היהודים החלה במחצית השנייה של המאה ה-19 עם השתלבותם במערכת הכלכלית-מסחרית הבריטית בעיראק ובמזרח הרחוק. תהליך מקביל ומדגים את עליית השפעתם היה התרכזותם בגדאד, עיר הבירה ומוקד האדמיניסטרציה והכלכלה, שבה הם היוו ערב מלחמת-העולם הראשונה כ-35 אחוזים מתושבי העיר. אמנם בתקופת המלוכה ירד שיעורם עד 15 אחוזים מאוכלוסיית בגדאד בשנת 1947, שהיה עדיין הרבה מעבר למשקלם בכלל אוכלוסיית עיראק. בתקופה זו גברו גשוגם והשפעתם הכלכלית של היהודים, שהיו קשורים קשר הדוק לפעילות הכלכלית הבריטית. קשר זה נבע לא משום שהבריטים אהדו יהודים אלה או העניקו להם חסות, אלא משום שהכירו בכישוריהם ובהיותם היסוד

2 תיאור מאורעות אלה והשתתפות היהודים בהם — ראה: רג'ואן, עמ' 236-237; בר-משה, עמ' 72-68. על השתתפות יהודים בהפגנות והשתתפות ראשי הקהילה בתהלוכות האבל קיימות גם עדויות בעלי-פה של אישים שחזו או השתתפו בהן: איתן (צאלח) שמש, ראיון שלי עימו, 3 בפברואר 1986, בביתו ברמת-גן; י"ד סופר, ראיון שלי עימו, 4 במרס 1986, בביתו בתל-אביב; ראה גם דברי נסים קדאז ויוסף מאיר, החלוץ, עמ' 12-13. על תגובות נורי אל-סעיד ומקורביו למעורבות היהודים בהפגנות — ראה: אל-אורפהלי, עמ' 84; אל-סויד, עמ' 473, 475, 478.

המשגשג ביותר באוכלוסיה שניתן להישען עליו ולהעזר בו. עם זאת נמשכו התחרות והיריבות בין חברות בריטיות ליהודיות.

כמו מיעוטים יהודיים בארצות אחרות, התרכזו היהודים בעיראק במסחר, מלאכה ותעשייה קלה, שירותים ממשלתיים ועירוניים ובנקאות. אחוז המועסקים מקרבם במקצועות אלה היה גבוה לאין ערוך בהשוואה למוסלמים. במיוחד גדולה היתה השפעת היהודים בתחומי המסחר והבנקאות, ענפים שהקשר ביניהם היה הדוק. היהודים היוו כ-85% מהצראפים (חלפנים) שפעלו בתקופה זו ונטלו פלח נכבד בעסקים, בגלל מהימנותם בקרב האוכלוסיה ותנאי מימון גמישים ונוחים, שלא על-פי התקנות הנוקשות של הבנקים. כן מימנו עסקות פנימיות ותיווכו בין אנשי עסקים מקומיים לבנקים המסחריים הזרים. חלק מהחלפנים היהודים התפתחו והקימו בנקים משפחתיים. מכלל שמונת הבנקים שפעלו בבגדאד בשנות ה-40 היו שלושה בנקים משפחתיים יהודיים, שלושה סניפי בנקים זרים, במימון בריטי בעיקר, ושני בנקים ממשלתיים, שהחלו בפעולתם בשנות ה-40. רוב הפקידים בבנקים היהודיים ובבנקים הזרים היו יהודים וגם בבנקים הממשלתיים עבדו יהודים רבים. הם בלטו כפקידים בכירים וכמנהלים של בנקים, לרבות מנהל הבנק הלאומי המרכזי של עיראק שנוסד ב-1947.

היהודים היוו גורם ניכר בלשכת המסחר של בגדאד, אשר חלקה היה רב בסחר-החרץ של עיראק. 43% מכלל חברי הלשכה היו יהודים, והם מילאו בה תפקידים מרכזיים, כגון סגני יו"ר ומוכיר, אך תפקיד היו"ר היה שמור בדרך-כלל למוסלמי. על-פי דיווחי הלשכה היתה שכבת הסוחרים הבינונית והגבוהה מורכבת בעיקר מחברות בריטיות ומיהודים. כך, בשנת 1939 היו מכלל 25 הסוחרים הגדולים 12 בריטים ו-10 יהודים. יהודים החזיקו בידיהם אחוז ניכר של הייבוא וכן של המסחר הסיטונאי והקמעונאי, בעיקר בענפי הצריכה.

יהודים גם בלטו בשירות הציבורי והממשלתי, בעיקר בתפקידים המצריכים הכשרה מקצועית. מספרם היה ניכר במיוחד במשרד האוצר, שהפקידות הבכירה בו היתה רובה יהודית. כך המנכ"ל אברהם אל-כביר, מנהל התקציבים אליה שאל, המפקח על התקציב ומנהלי אגפים רבים. יהודים מילאו גם תפקידים בכירים במשרדי הפנים והמשפטים, בהם שלושת סגני מבקר המדינה וסגן מנהל המכס, בשירות המטאורולוגי, בשירותי הרכבות ובמינהלת נמל בצרה. במשרדי הדואר והתקשורת הם בלטו כמנהלי סניפים מרכזיים, ואלה סבלו יותר מאחרים באשר הואשמו במסירת ידיעות לאויב עקב מלחמת 1948.

גם במקצועות החופשיים תפסו היהודים מקום ניכר. הם היוו רוב בקרב הסטודנטים בפקולטאות למשפטים ולרפואה עם היווסדן בשנות ה-20. מהם שהגיעו למשרת נשיא בית-המשפט המחוזי וכן היו מספר שופטים. בבית-החולים המרכזי של בגדאד היו מספר רב של רופאים, רוקחים ואחיות. אכן יציאת היהודים היוותה מכה קשה לכלכלה של עיראק. בעיקר סבל שוק הכספים, כאשר לפחות 10 מיליון

דינאר (ליש"ט) הוברחו מן הארץ. ההתאוששות חלה רק כאשר חודשו תמלוגי הנפט. את החלל שהותירו היהודים, בעיקר במסחר, מילאו השיעים.³

התרת מבצע העלייה היתה גלגולו של רעיון בדבר חילופי-אוכלוסין כפויים או סילוקם של יהודים מעיראק לעומת מספר מקביל של פליטים ערבים מארץ-ישראל עקב מלחמת 1948. את האיום לגרש את יהודי עיראק השמיע נורי אל-סעיד לראשונה ב-20 בינואר 1949, זמן קצר לאחר עליית ממשלתו לשלטון, במהלכן של שיחות מדיניות שקיים עם השגריר הבריטי בעיראק סר הנרי מאק, לקראת שיחות שביתת-הנשק ברודוס. בסכמו את עמדת ממשלתו קבע נורי, שיש להרשות לכל הפליטים הערבים לשוב לבתיהם ולקבל פיצויים, כפי שהציעה תוכנית הרוזן ברנארדוט, שאם לא כן יישלחו לארץ-ישראל כל יהודי עיראק, שמספרם הגיע ל-150-160 אלף. ביולי 1949 העלה אל-סעיד את תוכניתו לחילופי-אוכלוסין כפויים על רקע הדיונים בלוחן ובוועדת הפיוס לפתרון בעיית הפליטים הערבים וההצעה הבריטית לישב חלק מהם בעיראק. בסתיו 1949 שב נורי והציג את תוכניתו לחילופי-אוכלוסין בפני משלחת הסקר הכלכלי של האו"ם (משלחת Clapp), שנשלחה למזרח התיכון לבדוק אפשרויות ליישוב הפליטים הערבים ולשיקומם. בשלהי אוקטובר 1949 העלתה בריטניה את תוכנית חילופי-האוכלוסין בפני נציגים ישראלים באופן בלתי רשמי, אך לא לחצה לקבלתה. ממשלת ישראל אותתה בחיוב לעצם ההצעה, אך היתה רחוקה מלקבל את תנאיה. ההצעה ירדה מן הפרק עם התפטרות ממשלת אל-סעיד ב-9 בדצמבר 1949.⁴

על רקע איומי נורי והצעותיו לחילופי-אוכלוסין הפכה בעיית רכושם של היהודים בעיראק להיות בעלת משמעות כבר בשנת 1949. ביוני נפוצו שמועות על נסיונותיו לחוקק חוק להקפאת הרכוש של כל מי שיואשם בציונות, אך הסנאט, כך נמסר, סירב לאשר הצעה זו.⁵ עם התגברות בריחת היהודים מעיראק, כתוצאה מההחמרה במצבם לקראת שלהי שנת 1949, נעשתה הברחת הכספים על-ידי היהודים בעיה שאיימה על הכלכלה העיראקית. לשאלה מדוע רודפת ממשלת עיראק את היהודים הבורחים ממנה, ענה סגן שר החוץ בפועל יוסף אל-כילאני: 'אנו שמחים להיפטר מהם (מהיהודים) אבל הם לוקחים עימם זהב ודברי ערך במיליוני דינארים. על כן אנו

3 על תהליך המודרניזציה של היהודים במאה ה-19 והשפעתו על עלייתם הכלכלית — ראה: צמחוני, מודרניזציה. על חלוקתם המקצועית ומשקלם של היהודים בכלכלת עיראק בשנות ה-40 — ראה: דרויש, עמ' 56; באטאטו, עמ' 250, 270-272; ששון, עמ' 107-108; תיאור מפורט של הפעילות הפינאנסית והבנקאית של היהודים — ראה: תוינה, עמ' 125-147. על חלקם — במסחר: ראה: באטאטו, עמ' 282; תוינה, עמ' 124; ששון, עמ' 196. על חלקם בשירות הציבורי — ראה: תוינה, עמ' 105-117, 123. על חלקם במקצועות החופשיים — ראה: באטאטו, עמ' 271; תוינה, עמ' 109, 117, 124.

4 דיון מפורט בפרשה — ראה: צמחוני, רקע; ג"מ מ"ח, 2563/8; דו"ח השר ב' שטרית בעקבות דיון בממשלה בענין ב-25 באוקטובר 1949; ג"מ מ"ח, 4387/4, דו"ח ר' גורדון, מנהל המחלקה למסודות בינלאומיים במשרד החוץ, 17 בנובמבר 1949.
5 ראה: א"ה, 14/29, 9 ו-21 ביוני 1949.

תופסים את הבורחים על מנת להרתיע אחרים.⁶ התגברות הרדיפות בספטמבר-אוקטובר 1949 עוררה חששות בדבר כוונת אל-סעיד להניע את היהודים להשתמש בכוח כדי שתהיה לו אמתלה לגרשם ולהפקיע את רכושם. אזהרות בדבר כוונת ממשלת עיראק להחרים רכוש יהודי כנגד הקפאת רכוש הפליטים הערבים הושמעו גם על-ידי עולים שהגיעו מעיראק.⁷ בתקופה זו גילו השליחים בעיראק רגישות רבה לעניין הרכוש, ונציג המוסד העלייה בעיראק, מרדכי בן-פורת, הזהיר כי יש להגדיל את הברחת היהודים והעברת כספיהם לישראל באמצעות השליחים משום הסכנה של הקפאת הרכוש.⁸

הפעילות של ארגונים יהודיים בארצות-הברית ובבריטניה, בתיאום עם ממשלת ישראל, הביאה ללחץ מצד שתי מדינות אלו על ממשלת עיראק להפסיק את הרדיפות. נפילת ממשלת אל-סעיד הביאה להקלה בלחץ על היהודים. בוטלו חוקי החירום שקבעו עונשים חמורים לבורחים מעיראק, התנועה הציונית חידשה פעילותה בתנופה וגברה הבריחה עם כל השלכותיה על המשק העיראקי. עליית ממשלת תופיק אל-סויד ב-5 ביאנואר 1950, שבה כיהן צאלח ג'בר כשר הפנים, איפשרה שינוי המדיניות כלפי היהודים. אל-סויד, ציר פארלאמנט ותיק שכיהן בעבר כראש-ממשלה, למד בבית-הספר היהודי 'אליאנס' בבגדאד והשלים את לימודיו באסתאנבול ובפאריס. הוא היה אהוד על היהודים וקיים קשרים הדוקים עם נכבדי הקהילה, בראש וראשונה עם יחזקאל שם-טוב, שכנו ושותפו לשעבר. לנורי אל-סעיד היתה השפעה חזקה מאחורי הקלעים על ממשלת אל-סויד, ומדיניותו הפרו-בריטית והבין-ערבית נתמכה על-ידי הממשלה החדשה. עם זאת היה אל-סויד מדינאי מתון, שחש פחות מחויבות לשאיפותיו של אל-סעיד להשגת איחוד כל-ערבי בהנהגת עיראק ולרעיון הברית עם בריטניה. צאלח ג'בר היה שיעי, מהראשונים אשר התקדמו באדמיניסטרציה הבריטית והגיעו לעמדה נכבדה בממשל העיראקי. כאל-סויד, היה אף הוא פרו-בריטי, מדינאי מתון ומיווד עם יהודים, שלא ראה עצמו מחויב לשאיפותיו של אל-סעיד. עיקר מעייניו היה נתון למדיניות-הפנים בעיראק, והשאיפה לקדם את השיעים במינהל ובכלכלה העיראקית תפסה מקום חשוב במהלכו.

בפני ממשלתו של אל-סויד עמדה הברירה לנסות ולדכא את תנועת הבריחה של היהודים בכוח או לנסות למצוא פתרון חיובי לבעייתם. מאחר שפעולות הדיכוי ורדיפת היהודים בחודשים שקדמו לעלייתו לשלטון לא הצליחו לדכא את הבריחה אלא גררו ביקורת חריפה, מחאות ותביעות להקלת הלחץ מצד בריטניה וארצות-

6 ראה: א"ה, 14/291, השליחים למוסד, 4 בספטמבר 1949.

7 ראה: ג"מ מ"ח, 2563/8, דו"ח השגריר הצרפתי בעיראק, 28 באוקטובר 1949; ג"מ מ"ח, 2387/4, פגישת איש השגרירות הישראלית בלונדון עם נציג משרד החוץ הבריטי, 1 בנובמבר 1949. אזהרות של עולים — ראה, למשל: ג"מ מ"ח, 2563/8, דו"ח רחמים רגוזאן, עובד משרד החוץ העיראקי לשעבר, ללא תאריך, סוף דצמבר 1949.

8 ראה: א"ה, 14/427, 9 בפברואר 1950.

הברית, נטה אל-סוידי לנסות דרך אחרת. בהשראת שליחי המוסד לעלייה בעיראק, ומרדכי בן-פורת בראשם, ניהל יחזקאל שם-טוב מגעים עם אל-סוידי לפתרון הבעיה של בריחת היהודים על כל השלכותיה, על-ידי חוק המאפשר ליהודים החפצים בכך לצאת את עיראק. יחסיו הקרובים עם שם-טוב בצירוף לחצן של המעצמות ודעת-הקהל העולמית להקלת הרדיפות הביאו את אל-סוידי לנסות למצוא פתרון חיובי לבעיית היהודים.

מתן היתר ליהודים לצאת מעיראק, קיוו מתכנני החוק, יביא להגירת הגורמים מפירי הסדר והמתסיסים מבין צעירי הקהילה, והחיים ישובו למסלולם. אף לא אחד מהגורמים המעורבים ביציאת היהודים — מתכנני החוק העיראקים, המוסדות בישראל שעסקו בעלייה, ארגונים יהודיים במערב וממשלות ארצות-הברית ובריטניה — לא שיערו, כי החוק יביא בסופו של דבר להגירת כ-120,000 נפש, רוב רובה של יהדות עיראק, לישראל.⁹

החוק המתיר את יציאת היהודים מעיראק, שהוחק במאוס 1950, פתח לכאורה את הדרך לפתרון בעייתם. אולם בשני עניינים מרכזיים לא נקט החוק עמדה: (א) האם וכיצד תבוצע העברת היהודים הרוצים בכך לישראל? האם יותר למדינת ישראל, לארגונים יהודים או בינלאומיים לבצע זאת? האם תותר יציאה ישירה לישראל? ואם כן, בדרך היס, היבשה או האוויר? החוק לא התייחס כלל ליעד יציאתם, אף שהיה ברור למתכנניו, ובדינוי הפארלאמנט שקדמו לאישורו, כי יעד היוצאים, בעיקר הצעירים שבהם, הוא ישראל. (ב) האם תותר ליהודים העברת רכושם והונם, ואם כן — כיצד? כיוון ששתי סוגיות מרכזיות אלה לא נקבעו בחוק הן היו עתידות להיקבע על-ידי מישחק של הכוחות שפעלו בשטח: מדיניות ממשלות עיראק וישראל המעורבות בפרשה ועמדת המעצמות בריטניה וארצות-הברית.

כיצד מתן היתר ליהודים לצאת מעיראק הפך להיות יציאה בטיסות ישירות ומאורגנות לישראל בידעתה ובהסכמתה של ממשלת בגדאד? מה היתה עמדתה של ממשלת עיראק כלפי מבצע זה, שאורגן על-ידי נציגים מישראל? שאלה זו מקבלת משנה תוקף נוכח עמדתה הרשמית הנחרצת של עיראק והצהרותיה הקיצוניות ביחס לישראל והיותה המדינה הערבית הלוחמת היחידה אשר לא חתמה על הסכם שביתת-נשק עם ישראל. כיצד עליית יהודי עיראק על-פי חוק ליבראלי לכאורה הפכה להיות הגירה של יהודים ללא רכושם, ולמעשה הגשמת תכניתו של אל-סעיד לחילופי אוכלוסין כפויים ופעולת תגמול על מה שהגדירו מנהיגי ערב: יחס ממשלת ישראל לפליטים הערבים של מלחמת 1948 והפקעת רכושם? שאלות אלה יידונו להלן. קושי מתודולוגי בעבודה זו הוא שאין בידינו חומר ארכיוני מכלי ראשון: פרוטוקולים של ישיבות הקאבינט העיראקי ופגישות סגורות של חבריו, שהיו עשויים ללמד מכלי ראשון על שיקוליהם ומניעיהם של מנהיגי עיראק בשאלת

הקהילה היהודית. בין המנהיגים העיראקיים שהיו מעורבים בקבלת החוק המתיר ליהודים לצאת את עיראק, פירסם ראש-הממשלה אל-סויד את זכרונותיו, אך אין הוא מתייחס בהם כלל לשאלת היהודים, מעמדם ויציאתם מעיראק, וכנראה לא במקרה. נורי אל-סעיד, המנהיג העיראקי הבולט ביותר בתקופה זו, שהיה בעל השפעה רבה מאחורי הקלעים גם בפרקי הזמן שבהם לא כיהן בממשלה, לא השאיר זכרונות וכמעט לא כתבים אחרים. רעיונותיו ודעותיו ידועים לנו בדרך-כלל מדברים שאמר במפגשים, בראיונות ובציטוטים מפי אישים שבא עימם במגע. אפשר אפוא ללמוד על כוונותיה וגישתה של ממשלת עיראק על-פי פעולותיה ומעשיה, דיוני הפארלאמנט העיראקי וכן הבעת עמדות ודעות כפי שנמסרו לאישים שבאו עימה במגע.

החוק המתיר את יציאת היהודים התקבל בהפתעה גמורה בעיראק עצמה, בישראל ובבירות המערב. במוסד לעלייה בישראל התקבל החוק בשמחה, כצעד המאפשר את ראשית העלייה הגדולה מעיראק. הוא נתפס כתוצר המדיניות הליבראלית של ראש-הממשלה אל-סויד, קשריו הטובים עם ראשי הקהילה היהודים וכן כתוצאה מלחצים מהחוץ שהופעלו על ממשלת עיראק להפסקת הרדיפות ולשיפור מצב היהודים. נשמעו גם קולות אחרים, בעיקר בקרב ארגונים יהודיים במערב, שהזהירו כי החוק מכונן למעשה בעיקר לסלק את היהודים מעיראק ולזכות ברכושם. דו"ח שהגיע לקהילה הספרדית בניו יורק קבע: אין לשמוח על החוק, הוא אינו משחרר, העמדה כלפי היהודים נשארה עוינת כבעבר, היחס בפארלאמנט אל כלל היהודים הוא כאל ציונים מרגלים, אין כל מחשבה או סידורים מצד שלטונות עיראק כאשר לאופן ולסידורים של יציאת היהודים, נאסר על מכירות פומביות של רכוש ומפלגת אל-אסתקלאל הלאומנית החרימה מכירות אלה.¹⁰

ב. ארגון יציאת היהודים מעיראק

מיד לאחר קבלת החוק החלו בישראל ובעיראק המחשבות לארגון היציאה. ב-5.3.1950 דיווח משה צ'רבינסקי (כרמיל), שהיה ממונה במוסד לעלייה על הטיפול ביהודי עיראק, לגובר המוסד יוסף ברפל, שהיה אז בפאריס, על הבעיות שהתעוררו עקב חקיקת החוק: הוצאת הרכוש היהודי, מימון היציאה וארגונה ואופן היציאה. צ'רבינסקי הציע לפעול במהירות כדי לא להחמין הצלת נפשות ורכוש ולשלוח שליח שינהל משא ומתן בשם ארגון פליטים עם ממשלת עיראק, מתוך כוונה לבצע את הטסת יהודי עיראק באמצעות חברת 'ניר איסט איר אוברסייז' (להלן נא"ו) (Near East Air Overseas), שהיתה קשורה עם חברת 'אל-על' והשתתפה בהטסת יהודי

תימן. הוא גם הציע להקים רשות לארגון העלייה ובעיקר לחיסול הרכוש היהודי בעיראק והעברתו לישראל.¹¹

בפגישת אנשי המוסדות שעסקו בעלייה: צ'רבינסקי, שלמה הלל שליח המוסד לעלייה, שאול אביגור ראש המוסד לעלייה, אליעזר קפלן שר האוצר וג'ורא יוספטל גזבר הסוכנות, נקבע קו פעולה של מגעים ישירים עם ממשלת עיראק, כדי לתאם את סדרי היציאה וחסול הרכוש. לשם כך הוצע לנסח קווי פעולה עם יהודי מקומי בקי בעניינים אלו. בהתאם לכך הוברק לשליחים בעיראק, כי המוסד מבקש ליצור מגעים ישירים עם ממשלת עיראק לשם תיאום הטיסות והעברת הרכוש וכן לעסקות חליפין, ולשם כך מוכן נציג המוסד לבוא לעיראק בדרכון זר. המוסד ביקש מהשליחים בעיראק לשלוח לקפריסין את עורך-הדין יוסף אל-כביר, מאישיה הבולטים של הקהילה בבגדאד ובעל מהלכים בקרב ראשי השלטון בארץ זו, לשם התייעצויות על דרכי חיסול הרכוש היהודי והעברתו. מהמוסד בפאריס הוצע להפעיל ארגונים בינלאומיים בעיראק. המוסדות בארץ היו מעוניינים קודם כל בעליית היהודים לארץ ועם זאת עמדו על הצורך בהצלת הרכוש היהודי. בפגישת ראשי הממשלה דוד בן-גוריון עם אנשי הסוכנות היהודית ש"ז שרגאי ומ' בן-מנחם ב-22.3.1950 דנו באפשרויות הקליטה בארץ. בן-גוריון עמד על הצורך לעודד עליית צעירים ולארגן גודדי עבודה, להקים מוסד לטיפול ברכוש אך לא לעכב עלייה ולא להקטין את המיכסה הכוללת של 32,500 עולים לשלושת החודשים הקרובים בגלל העלייה מעיראק.¹²

משהתקבל החוק בדבר ויתור הנתינות, היתה ממשלת עיראק מעוניינת ביציאת היהודים הרוצים בכך מהר ככל האפשר ובהחזרת החיים למסלולם התקין, אולם היא לא קבעה סידרי יציאה. ואילו השליחים הישראלים בעיראק לא יכלו לפנות בהצעות לממשלת בגדאד, מחשש כי הדבר יחשוף את זהותם, והציעו שנציג האו"ם או ארגון פליטים יעשה זאת. שר הפנים צאלח ג'בר החל לוחץ להתחיל ביציאה ונקבע כי יוקמו שתי ועדות רישום, אך השליחים ביקשו לעכב את הרישום עד שיוודע באיזו דרך יוצאים.¹³ כל עוד לא הוסדר מנגנון היציאה, הפיצו השליחים בבתי-הכנסת קריאה לבני הקהילה לא להרשם, ועל כך הם ביקשו אישור מהמוסד בארץ וגם זכו לגיבוי מצד ראשי הקהילה. כדי לזרז את קביעת סדרי היציאה על-ידי שלטונות עיראק, נתבקש המוסד בארץ לאשר את הצעת שם-טוב לשחד את אל-סויד וגי'בר על-ידי רישום רכוש, שנאמד ב-25 אלף דינאר, על שמם ולהחזיר לו סכום זה בארץ מכספי הפליטים הערבים.¹⁴ אם כי רווחו שמועות כי ממשלת עיראק לא תאסור יציאה ישירה

11 ראה: א"ה, 14/427, צ'רבינסקי לברפל, 5 במארס 1950; ג"מ מ"ח, 14/427, 2397/14, צ'רבינסקי לשרת, 16 באפריל 1950.

12 על הצעות המוסד לעלייה — ראה: א"ה, 14/428, 14/427, 10 ו-11 במארס 1950. דיווח על הפגישה עם בן-גוריון — ראה: א"ה, 14/428.

13 ראה: א"ה, 14/427, השליחים למוסד, 5, 6 ו-10 במארס 1950.

14 ראה: א"ה, 14/428, השליחים למוסד, 18 ו-19 במארס 1950.

לישראל, קבעו השליחים שלא לבקש טיסה ישירה אלא לארגן טיסה עקיפה. משרד הפנים העיראקי הבטיח עזרה וכן אשרה ל-15 יום. המימון היה אמור לבוא מיהודי המקום. נודע כי יותר ליוצאים לקחת עימם 200 דינאר וחפצי בית וכי בוטל האיסור על מכירת בתים. הוצע לנסות להשיג מטוסים באמצעות ארגון פליטים, כמו כן היתה אפשרות של שיתוף חברת התעופה הלאומית של עיראק (Iraqi Airways) אשר צבא אל-סעיד, בנו של גורי אל-סעיד, היה מנהלה. ראש הקהילה יחזקאל שם-טוב גישש אצל ידידו אחמד אל-ראוי, מנכ"ל משרד החוץ העיראקי, בדבר הקמת חברת תובלה שתעבוד עם הקהילה. השליחים ביקשו אישור על כך מהמוסד בארץ.¹⁵

גם בעיית הרכוש היהודי בעיראק העסיקה את השליחים, וכבר בשלב זה היתה ברורה להם הזיקה של בעיה זו לבעיית רכוש הפליטים הפלסטינים ועמדה לנגד עיניהם האפשרות של המרת רכוש ברכוש או טיפול בשתי הבעיות במקביל. יש לציין, שבתקופה זו עמדה בעיית הפליטים הערבים ורכושם במרכז שיחות לחוץ ודיוני ועדת הפיוס של האו"ם למציאת פתרון של שלום בין ישראל לשכנותיה. רכוש הפליטים הערבים ממלחמת 1948 הוקפא על-ידי ממשלת ישראל. מדינות ערב דרשו החזרת כל הפליטים הערבים לבתיהם ושחרור כספיהם המוקפאים. בלחצן, דרשו מוסדות האו"ם, בגיבוי לחץ דיפלומטי של ארצות-הברית ובריטניה, מישראל לשחרר את פקדונות הפליטים הערבים ולהחזיר לפחות חלק מן הפליטים כצעד ראשון לקראת הסדר מדיני. בן-פורת התעניין באפשרות של החלפת בתי יהודים היוצאים לישראל בבתי פליטים פלסטינים שהגיעו לעיראק. תשובת המוסד היתה חד-משמעית: יש להזהיר את בן-פורת שלא יבטיח ליהודים בעיראק פיצויים או החלפת רכוש, כי הדבר יגרום צרות בארץ. תדהמת השליחים בעיראק רבתה על כן, כאשר שמעו על החלטת הכנסת לאשר מכירת רכוש ערבי שננטש על-ידי יושביו (צו בעניין זה פורסם רשמית ב-20.3.1950). השליחים המשיכו לדרוש מהמוסד בארץ ללחוץ לחילופי בתים והתריעו על המצב הבלתי ברור של בעיית הרכוש והצורך למצוא לה פתרון בדרכים לא שגרתיות-רשמיות. הם דיווחו על שמועות שנפוצו לפתע על הקפאת רכוש יהודי בעיראק, שגרמו לבהלה בקרב היהודים וגרמו לרבים מהם להוציא את כספם מהבנקים. תשובת המוסד בארץ היתה לאקונית: לא ברור איך יסתדרו ענייני חילופי הרכוש, יש להימנע מהבטחות בנדון.¹⁶

בתיאום עם משרד החוץ הישראלי, יצאו שני נציגים קנויקרים, במסווה של ועדה וולונטארית בלתי תלויה, לחקור את מצבם של יהודי עיראק. יציאתם תוכננה לפני חקיקת חוק מארס 1950, אולם כיוון ששהו בעיראק לאחר פרסום החוק דנו גם

15 ראה: א"ה, 14/427, השליחים למוסד, 3, 4 ו-6 במארס 1950; א"ה 14/428, השליחים למוסד, 13 במארס 1950.

16 ראה: א"ה, 14/427, בן-פורת למוסד, 6 במארס 1950, ותשובת המוסד אליו, 10 במארס 1950; א"ה, 14/428, השליחים למוסד, 13, 16, 17, 20 במארס 1950, ותשובת המוסד, 20 במארס 1950.

באפשרות יציאת היהודים מעיראק. דו"ח הוועדה מ-30.3.1950 קבע, כי החוק קודם בברכה על-ידי היהודים, עם זאת הדגיש את תנאיו הגורעים ובמיוחד את אי-התייחסותו לעניין הוצאת הרכוש וכן את העדר סידורי היציאה. הדו"ח הוסיף, כי אין הקהילה המקומית מסוגלת לארגן את היציאה מעיראק בכוחות עצמה והמליץ על ארגונה על-ידי גוף מבחון. בהנחה שממשלת עיראק לא תתן ל'ג'וינט' או לארגונים יהודיים אחרים לפעול בארצה, המליץ הדו"ח לפנות ל'צלב האדום' או לארגון הקוויקרים. אשר למספר היוצאים הניח הדו"ח, כי אם ייוצבו התנאים בעיראק ייצאו רק כשליש מהיהודים, וככלל לא המליץ על יציאה המונית.¹⁷

משרד החוץ הישראלי ביקש לבדוק אפשרות לטפל בסידורי היציאה על-ידי ארגון הפליטים הבינלאומי (IRO) או על-ידי 'ג'וינט' — ארגון הסעד של יהודי ארצות-הברית. פניות אלה נעשו באמצעות שגרירות ארצות-הברית בבגדאד, אולם עיראק הודיעה על התנגדותה למעורבות גורם זר כלשהו. אל-סוידי הביע חשש מפגיעות ביהודים, כתוצאה מדעת-הקהל שתתעורר נגדם, אם גוף זר יפרוש חסות עליהם.¹⁸ ממשלת עיראק העדיפה את יציאת היהודים דרך איראן, שנחנה בעבר מיקלט לאלה מהם שברחו אליה, מה גם שמחנה מעבר הוקם בשבילם בבית-הקברות היהודי בטהראן. שר החוץ העיראקי פנה ב-14 במארס 1950 לשלטונות איראן להעניק היתרי כניסה ליוצאים, בנימוק שאין לארצו קשרים עם ישראל, ואילו מדינות ערב לא יסכימו להתיר להם מעבר בתחומן. בן-פורת התנגד להסדרת המעבר בדרך זו בגלל חוסר הבטיחות, סכנות הדרך והיחס הגרוע ליוצאים בדרך זו, והעדיף יציאה בדרך נאוטרלית. לאחר דחיות חוזרות ונשנות הודיעה איראן, כי לא תסכים לשמש תחנת מעבר בגלל העדר סידורים מתאימים לקליטת יהודים רבים.¹⁹

על-ידי דחיית הרישום ביקשו השליחים ללחוץ על ממשלת עיראק לאפשר ליהודים תנאי יציאה נוחים יותר, הוצאת כלי-מיטה ובגדים, העברת רכושם על-שם עיראקים, ובעיקר יציאה ישירה לישראל על-ידי ועדה בינלאומית. שגרירות בריטניה ובעיקר שר הפנים העיראקי שהיה מעונין ביציאה מהירה של היהודים פנו לבולשת לברר מדוע אין היהודים נרשמים. באמצעות קשרים שהיו לשליחים עם הבולשת, ניתנה תשובה זהירה, שממנה ניתן לג'בר להבין, כי היהודים לא ייצאו ללא שיתוף-פעולה עם התנועה וללא שיתוף ועדה בינלאומית. ב-20 במארס 1950 דיווחו

17 התכתבות בעניין שיגור המשלחת, הדו"ח שלה ודיון בממצאיה — ראה: ג"מ מ"ח, 2463/8, יאנואר-מארס 1950.

18 ראה: א"ה, 14/445, דו"ח שמאי כהנא ממחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, 12 באפריל 1950; נ"א, 884A.1887/4, 11, 12-450, סיכומי דיונים בין נציגי הג'וינט למחלקת המדינה של ארצות-הברית, 4 באפריל 1950, וכן בין יועץ השגרירות הישראלית בווינגטון, מ' קרן, למחלקת המדינה, 12 באפריל 1950.

19 ראה: א"ה, 14/445, דו"ח על פניית שר החוץ העיראקי לציר האיראני, מאת ש' כהנא למ' צ'רבינסקי, 10 באפריל 1950; א"ה, 14/428, בן-פורת למוסד, 16 באפריל 1950; הלל, עמ' 281, רומז שלפעילות ישראלית היתה יד בדחייה האיראנית.

השליחים: הלחץ הצליח, עיראק מוכנה להטסה של חברה ניאוטראלית.²⁰ המוסד לעלייה נגש אפוא לארגן את היציאה מעיראק באמצעות חברת-התעופה 'ניר איסט איר אוברסיז' בהנהלת ג'יימס א' ווטן, אמריקאי לא-יהודי, שנכנס לשותפות עם חברת 'אל-על' וכדי לטשטש קשר זה הוסב שמה ל-'Near East Air Transport' (להלן נאא"ט). אחת הדמויות המרכזיות בארגון הטיסות לישראל היה רון ברנט, יהודי ציוני בריטי ששירת בחיל-האוויר של ארצו במלחמת-העולם השנייה וצבר ניסיון בארגון הטסת יהודי תימן במבצע 'מרבד הקסמים'. הוא נשלח על-ידי המוסד לעלייה כאחד ממנהלי חברת 'טראנסאושן איירליינס' (Transocean Airlines) להקים בסיס טיסות באיראן, שממנו הוטסו העולים הראשונים מאיראן לישראל. עוד בספטמבר 1949 טס מנהל החברה אוברמילר (לא-יהודי) לעיראק עקב טענת העיראקים כי מטוסי החברה טסים בתחומה. משיחותיו התברר, כי סגן שר החוץ בפועל 'אל-כילאני ומנהל התעופה האזרחית א' מושטאק יודעים שמטוסי החברה מטיסים עולים לישראל, ביניהם יהודים שברחו מעיראק. הוסכם כי היתה זו טעות, ואל-כילאני הזהיר כי טיסות נוספות כאלה ייורטו. בנובמבר 1949 הגיע ברנט לעיראק בניסיון ליצור קשר עם שליחי המוסד ולברר את מצב היהודים. הוא הגיע על-פי הזמנת עבד אל-רחמאן ראוף, מנהל חברת הנסיעות 'עיראק טורס' (Iraq Tours) ומטרתו הרשמית היתה למנות חברה זו כסוכנת של 'טראנסאושן', לבקש זכות חניה בארץ זו ולדון על הסדר עבודה עם חברת 'עיראקי איירווייז' – חברת התעופה הלאומית של עיראק. לשם כך הסדיר לו ראוף רשיון שהיה לשלושה חודשים. קשרים אלה היו עתידים לעמוד לברנט בקשירת הקשר לארגון הטיסות מעיראק לאחר שנתקבל במאוס 1950 החוק המתיר ליהודים לצאת, כאשר משימה זו הוטלה עליו על-ידי שלמה הלל, שליח המוסד לעלייה.²¹

בראשית אפריל 1950 בישר ברנט, כי נפגש עם ראוף ברומא ואיש-שיחו מוכן לשתף פעולה. על-ידי כך הושגה פריצת דרך בארגון היציאה מעיראק וגם נמצא המפתח לסידורי טיסה, אשר יהיו בשליטת ישראל ויהיו מקובלים על ממשלת עיראק. אל-סויד היה יו"ר מועצת המנהלים של חברת הנסיעות 'עיראק טורס', ויחד עם בנו היו לו 55% ממניות החברה, גם לשר הכספים וכנראה גם לנורי אל-סעיד היו מניות בחברה זו, שראוף היה מנהלה. הובטח כי אל-סויד יעזור בסידורי הטיסה אם יוכח שהעניין הוא לטובת החברה. אולם ראוף ידידו הזהיר, כי ודאי ידרשו שהיעד הרשמי לא יהיה ישראל. ברנט סיכם, כי 'עיראק טורס' תטפל בשירותי הקרקע של הטיסות ותקבל על כך עמלה. ראוף הסכים שברנט ועוזרו, נציגי נאא"ט, יעבדו במשרדו בבגדאד וכן הציג את ברנט בפני הצייר החדש של עיראק ברומא, שהיה גם חתנו של

20 ראה: א"ה, 14/428, השליחים למוסד, 22, 23, 26, 27 במאוס 1950.

21 ראה: א"ה, 14/293, דיווחי ברנט למוסד, 4 בספטמבר 1949; א"ה, 14/438, 18 בנובמבר 1949; ראיון שלי עם ברנט, 28 בספטמבר 1988 בביתו בלונדון; א"ה, 14/426, הלל מטהראן למוסד, 23 במאי 1949.

אל-סוידי. הלה הסכים לסדר לברנט ולעמיתו ריצ'רד ארמסטרונג (שלמה הלל) אשרה לשלושה חודשים והבטיח לשלוח מכתב המלצה לחמיו. על שירותיו ותיווכו זה קיבל ראוף תשלום מהמוסד באמצעות נציגי חברת נאא"ט.²²

אל-סוידי היו לו אפוא עניין וטובת הנאה בחברה זו ובשירותיה בארגון היציאה מעיראק. ואכן גורם חשוב בהסדרת הטיסות, תחילה דרך קפריסין ואחרי כן ישירות לישראל היו המעורבות העסקית של ראשי השלטון העיראקי בהטסות וטובות ההנאה שקיבלו מהן: בראש וראשונה אל-סוידי בכהנו כראש-ממשלה ואל-סעיד, הדמות הראשית במדיניות העיראקית ללא קשר עם התפקיד שמילא להלכה. בין ראשי השלטון היה אל-סוידי הגורם הנוח ביותר בהקלת סידורי הטיסות, תהליכי הרישום, שלילת הנתינות והסדרת היציאה מעיראק. זאת לא במעט בזכות קשריו הטובים עם יחזקאל שם-טוב, שידע כיצד לפנות אליו ולהשיג ממנו את מבוקשו.²³ ככלל — סברו בן-פורת, ברנט ושם-טוב — ניתן להסדיר בעזרת שיחוד ראשי השלטון בעיראק הסדרת העלייה בתנאים טובים יותר ואף לשפר את הקשרים עם ישראל בכמה תחומים, כגון חידוש הזרמת הנפט לבתי-הזיקוק בחיפה. ואכן שוחד בעזרת מתווכים הצליח במקרים רבים להקל על תנאי יציאת היהודים.²⁴

השליחים בעיראק לא ידעו על המגעים עם חברת נאא"ט. מתוך רצון לקדם את יציאת היהודים החל בן-פורת, במסווה של איש הקהילה, במגעים עם מיג'ור ט"א קאטון (Caton), נציג חברת-הנסיעות הבריטית 'פולר' (Fuller) בבצרה ובעבר עובד שירותי המודיעין הבריטיים. בן-פורת קיווה להעזר בקשרי קאטון עם השלטונות העיראקיים על מנת להקל על סידורי היציאה. חברות בריטיות נוספות ביקשו להצטרף להסעת העולים מעיראק וניסו להציג את יתרונותיהן, בעיקר בנסיגות להשיג היתר לטיסה ישירה לישראל, הקלה בנוהל המסובך של היציאה וביחס ליוצאים. אבל התחרות העיקרית לחברת נאא"ט באה מצד קאטון. הוא הצליח לקבל את הסכמת שר הפנים ג'בר לטיסות דרך קפריסין לישראל ואף קיבל אישור רשמי לכך מממשלת עיראק. מצויד במכתב המלצה מאת בן-פורת, עמד קאטון לצאת לתל-אביב על מנת לסכם את ארגון הטיסות עם המוסד לעלייה.²⁵

22 ראה: א"ה, 14/428, הלל למוסד, 13 באפריל 1950, המוסד אליו, 16 באפריל 1950; א"ה, 14/428, ברנט לצ'ריבנסקי, 9 באפריל 1950, 14/428, 13 באפריל 1950; ג"מ מ"ח, 2463/8, דו"ח ווטן, 8 ביוני 1950.

23 ראה: א"ה, 14/428, ברנט לצ'ריבנסקי, 11 באפריל 1950, 14/429, 29 במאי 1950. ערב היבחר אל-סוידי לראשות ממשלה, ביררו שירותי המודיעין של ישראל ומצאו: כי הוא נוח לקבלת שוחד בסכומים גדולים, בהיותו חי מעל לאמצעיו ומתעניין במרוצי סוסים, מתנגד לציונות אך מוכן לקבל את ישראל כעובדה. ערב הבחירות, באוקטובר 1949, הצהיר אל-סוידי, שאם ייבחר ייתן לכל היהודים לצאת — ראה: א"ה, 14/427, דו"ח ש.מ. (שירותי המודיעין), 3 ביאנואר 1950.

24 ראה: א"ה, 14/430, ברנט למוסד, 9 ו-14 ביוני 1950; פרטים על מתווכים אלה — ראה: א"ה, 14/431, דו"חות השליחים, 10, 13 ביולי 1950, דו"ח ש.מ. (מודיעין), 6 באוגוסט 1950.

25 ראה: א"ה, 14/428, בן-פורת למוסד, 16 במארס 1950, וכן דיווחיו, א"ה, 14/429, 8 באפריל 1950; א"ה, 14/428, 6, 13, 19, 22 באפריל 1950.

שלא כחברות האמריקאיות, זכו חברות-התעופה הבריטיות לתמיכת ממשלתן, שאף ניסתה בצנינויות דיפלומטיים לסייע להן לזכות בנתח מעסקות ההסטה. בשל כך לא שלל המוסד מלכתחילה את האופציה של החברה הבריטית, אף שהעדיף לעבוד עם חברת נאא"ט בשל שותפותה עם 'אל-על'. במשך שבועות אחדים נוהל המו"מ במקביל ובזהירות עם ווטן וראוף מצד אחד ועם קאטון מצד שני, אך משהתברר כי גדולים הסיכויים להסדיר את סידורי הקרקע והיציאה באמצעות קשריו של ראוף, הוחלט במוסד על סגירת העסקה עם נאא"ט.²⁶

לאחר שווטן וידא כי אין יודעים בעיראק את זהותו האמיתית של ארמסטרונג (שלמה הלל), יצאו ברנט והלל לעיראק להסדיר את טיסות חברת נאא"ט, שהוצגה כחברת תעופה אמריקאית ניאוטראלית עסקית. לפי דיווחו של הלל, נפגשו השניים בתיווכו של ראוף עם ראש-הממשלה אל-סוידי לדין בחוזה עם החברה. אל-סוידי הודיע, כי ממשלתו מעוניינת ביציאה מהירה של היהודים המעוניינים בכך מעיראק. הוא ידע שהמדובר בטיסות לישראל, אלא שהתנה אותו בטיסה עקיפה דרך קפריסין, מחשש מתגובת הלאומנים העיראקיים. הוסכם כי 'עיראק טורס' תייצג את חברת נאא"ט בעיראק ותקבל על שרותיה 10% מרווחי החברה.²⁷ לעיראק הגיע גם ווטן בשליחות ה'גיוינט', שמימן חלק מעלות הטיסות, בניסיון להשיג הסכמה לטיסות ישירות מבגדאד לישראל, דבר שהיה מוזיל את מחירן מ-72 ל-32 דינארים. מחלקת המדינה האמריקאית התבקשה על-ידי משרד החוץ הישראלי להתערב בעניין זה, אולם מזכיר המדינה דין אצ'סון קיבל את דעת שגריר ארצו בבגדאד, כי לחץ על עיראק להסכים לטיסות ישירות יביא לנפילת ממשלתה. נערכו גם גישושים לאפשרות נסיעה בספינות מבצרה לאילת, אולם רעיון זה ירד מהר מעל הפרק בגלל התנגדותה הנחרצת של ממשלת עיראק.²⁸

ב-3 במאי 1950 דיווח ברנט, כי בפגישתו עם שר הפנים ג'בר סוכם שחברת נאא"ט תבצע את הטיסות, בתנאי שתקבל אישור חניה בניקוסיה. ג'בר הבטיח להסדיר את רשיונות היציאה בהקדם, וב-7 במאי הודיע שהרשיונות מוכנים ואפשר להתחיל בטיסות. כאן נכנס גורם נוסף שביקש להרוויח מהעסקה: חברת 'עיראקי איירווייס' (Iraqi Airways). מנהל החברה, קולונל צבאח אל-סעיד, בנו של נורי אל-סעיד, התנגד למונופול של נאא"ט על הטיסות בשותפות עם 'עיראק טורס' ודרש לשתף גם את חברתו. ג'בר ואל-סוידי הציעו לפצות את צבאח אל-סעיד על מנת שלא יפריע,

26 ראה: א"ה, 14/428, התכתבות בין המוסד, הלל ברומא ובן-פורת בבגדאד, 13, 16, 17, 19, 29 באפריל 1950. הבריטים דיווחו על חברה אמריקאית במימון הגיוינט שזכתה במכרז, וכן גם על אינטרסי אל-סוידי בעסקה — ראה: פר"ו פ"ו, 1571/24 EQ 82482-371.

27 ראה: ג"מ מ"ח, 2387/4, דיווחו של הלל, 8 במאי 1950; תיאור מפורט של הפגישה — ראה: הלל, עמ' 283-288; א"ה, 14/429, דו"ח ווטן, 8 ביוני 1950.

28 על המגעים בעניין זה — ראה: א"ה, 14/459, מ' קרן משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ בישראל, 17 באפריל 1950; ג"א, 887.411/3-2450, אדוארד ס' קרוקר, שגריר ארצות-הברית בעיראק למזכיר המדינה דין אצ'סון, 24 במארס 1950.

וברנט נאלץ לפצותו בשלושים דינאר בעבור כל מטוס, תמורת שירותי קרקע שתיתן חברה זו למטוסים. לאחר הסרת מכשול זה, אישר ג'בר את ההסכם בין נאא"ט ל'עיראק טורס'.²⁹ נותר להשיג רשיון חניה בקפריסין למטוסי חברת נאא"ט. עקב פניית משרד החוץ הישראלי והשגריר האמריקאי בישראל למחלקת המדינה של ארצו, סייעה ארצות-הברית להשגת אישור זה, וחברת נאא"ט קיבלה את רשיון החניה המבוקש בקפריסין. זאת לאחר שבריטניה קיבלה ערבות שהנוסעים אכן ימשיכו לישראל ואילו ארצות-הברית ביקשה וקיבלה הבטחה שמטוסי נאא"ט לא ימשיכו לישראל. כך יכלו שתי הטיסות הראשונות של החברה לצאת לניקוסיה ב-19 במאי.³⁰

המטוסים, פרט לשתי הטיסות הראשונות, טסו מעל תורכיה והחליפו נוסעים בקפריסין. אל-סוידי גילה גמישות רבה, אישר במקרים מסוימים יציאת מטוסים ללא אישור הקאבינט ואף היה מוכן לאשר טיסות ישירות לישראל, אך הקאבינט התנגד לקשר ישיר עם ישראל וגם הפקחים ידעו זאת וסירבו להעלים עין. כאשר חלו עיכובים לא צפויים ביציאת המטוסים, היה אל-סוידי הכתובת לפניות להסרת המכשולים.³¹

כאמור, בשל העדר אמצעים ותוכנית יציאה מעיראק ובשל רצון לסכל את כוונת עיראק לשלוח את היהודים דרך איראן, ביקשו השליחים מבני הקהילה לא להרשם ליציאה מעיראק. אולם ב-9 באפריל, בהגיע הוראה מהמוסד בארץ להתחיל ברישום, פורסמו בבתי-הכנסת כרוזים הקוראים ליהודים להרשם. ב-11 באפריל החלה ההרשמה, תוך יומיים נרשמו אלפים ובחודש יוני כבר היו רשומים 80,000 יהודים לשלילת נתינותם.³²

בגלל התנגדות ממשלת עיראק לכניסת גוף זר לניהול מבצע יציאת היהודים, נקבע כי הקהילה עצמה תארגן זאת. ללא ידיעת שלטונות עיראק, השליחים הם שכיוונו וביצעו למעשה את סדרי ההרשמה בשיתוף עם ועדה מטעם הקהילה. לאחר שזו התפטרה, עקב סכסוכים, מינה שר הפנים ועדה מקרב נכבדי הקהילה, שחבריה היו: ששון עאבד (יר"ר), משה שוחט (סגן יר"ר), אברהמים אל-כביר, דאוד סלמאן וששון נאוי. יצחק דוד סופר וצאלח (איתן) שמש היו אנשי הקשר והביצוע. נקבע כי העולים עצמם יממנו את הטיסות, ישלמו לא יותר מ-25 דינארים והקהילה תגבה את

29 ראה: א"ה, ב14/429, דיווחי ברנט למוסד, 3, 7, 9 במאי 1950; ג"מ מ"ח, ב2463/8, דיווח גיימס א' ווטן, 5 ביוני 1950.

30 ראה: נ"א, ב1250-1887/6-884A; ג"מ מ"ח, ב2463/8; א"ה, ב14/445, דיווחים על מגעי משרד החוץ הישראלי עם מחלקת המדינה, 9, 12, 20, 22 במאי 1950.

31 ראה: א"ה, ב14/429, השליחים למוסד, 28 במאי ו-4 ביוני 1950; א"ה, ב14/429, 23 ו-25 במאי 1950.

32 ראה: א"ה, ב14/428, השליחים למוסד 12 באפריל 1950; א"ה, ב14/445, מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ למוסד לעלייה, 20 ביוני 1950, דו"ח שיחת איש השגרירות הישראלית ברומא עם יוסף אל-כביר, 20 ביוני 1950.

הסכומים. חברת נא"ט הסמיכה את ראוף לגבות משם טוב את חלקה בהכנסות ולהעבירו לחשבונה ברומא.³³ הרישום לעלייה לישראל וויתור על הנתינות העיראקית היו תהליך ארוך ומסורבל, שנקבע בהוראות מנהליות ללא הנחיות רשמיות. הוא החל ברישום בבית הכנסת מסעודה שם טוב ועבר כמה שלבים עד אישור השליחה על-ידי הקאבינט. ליוצאים הותר לקחת עימם כמות קטנה של לבוש וחמישים דינאר בלבד.³⁴ ערב פתיחת ההרשמה לעלייה, לא היתה לסוכנות ולמוסד לעלייה תוכנית מגובשת באשר לאופן היציאה ולדרכיה, להוצאת הרכוש ולקליטת העולים בישראל — פרט לקביעה הכללית, כי יש להגביר את ההרשמה לעלייה, להפסיק את הבריחה ולהציל את הרכוש. בן-פורת והשליחים חזרו וביקשו מהמוסד בארץ הבהרות באשר ליכולת הקליטה של ישראל, רכוש היהודים ולחץ על ממשלת עיראק לתת פיצויים על רכוש יהודי שלא נמכר ולאפשר החלפת רכוש פרטי של יהודים היוצאים לישראל עם רכוש של פליטים בארץ. כמו כן ביקשו סידורים להעברת כספים, אפשרויות להעברת מטלטלין ולחצו להקים מיד חברה, אמריקאית או בינלאומית, להעברת רכוש, שכן היהודים מוכרים את רכושם בפרוטות. משלא נענו כתבו ב-4 באפריל 1950: מודאגים מהשתיקה ומבקשים תשובה לגבי אפשרויות קליטה, שאלת הרכוש, ארגון היציאה. בלעדי זאת לא ניתן לארגנה.³⁵

בלחצם של השליחים, פנה צ'רבינסקי אל ראשי הממשלה, הסוכנות והמוסד המופקדים על העלייה: בן-גוריון, שרת, קפלן ואביגור לדאוג בדחיפות לחיסול הרכוש היהודי בעיראק ולהעברתו. על הממשלה והסוכנות להחליט מי יעשה זאת. באפשרויות העברת הרכוש טיפלו משרדי האוצר והחוז. בראשית אפריל 1950 נשלח עוזר מנכ"ל האוצר, י' ביהם, לאיראן על מנת לברר אפשרויות הוצאת הרכוש היהודי מעיראק. הוא העריך כי 30-50 אחוז מיהודי עיראק יעזבו והגיש הצעות פעולה, שהיו בגדר רעיונות וגישושים, והצעתו המעשית היתה להתרכז בהוצאת כספים באמצעות חלפנים מעיראק לאיראן ומשם לישראל, כיוון שלא ניתן להגיע להסדר רשמי עם ממשלת עיראק בשאלת הרכוש היהודי. על פניית צ'רבינסקי ענה ביהם: מטפלים בעניין הבטחת הרכוש אך עדיין אין תשובה. אין אפשרות להחליף רכוש פליטים, ואין להעביר קרקע ללא רישום בטאבו.³⁶

33 ראה: א"ה, ב94/14, העתק מכתב ווטן לראוף, 18 במאי 1950, השליחים למוסד, 17, 21 במאי 1950; על ועדת העלייה של הקהילה — ראה: א"ה, ב389/14, דיווח מפקד המשטרה האחראי לסדרי היציאה, 22 באפריל 1951; וכן ראיון שלי עם י"ד סופר, 16 במארס 1986, בתל-אביב; ועם איתן שמש, 18 בדצמבר 1988, ברמת-גן.

34 ראה: נ"א, 850-4/1887A, דיווח מפי י"ד סופר, אשר תואר על-ידי השגריר האמריקאי כממונה על ההגירה מטעם הקהילה היהודית, 8 באפריל 1950; פר"ו פ"ו, EQ1571/9, 371-82477, השגריר מאק לשר החוץ הבריטי בוויין, 21 במארס 1950.

35 ראה: א"ה, ב428/14, יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בסוכנות, בישיבת הנהלת הסוכנות ב-9 באפריל 1950, הלל לאביגור מרומא, 11 באפריל 1950, בן-פורת למוסד, 8 באפריל 1950; א"ה, ב428/14, השליחים למוסד, 10 ו-12 באפריל 1950.

36 ראה: א"ה, ב428/14, פניית צ'רבינסקי, 16 באפריל 1950; ג"מ מ"ח, א/2397/14; א"ה,

התחלת מבצע יציאתם המאורגנת של היהודים מעיראק התקבלה, לפי דיווחי השליחים, ברגשות מעורבים בציבור העיראקי. רבים שמחו להיפטר מהיהודים אך גם רבים חששו ממשבר בכלכלה, עקב שלילת נתינותם של יהודים רבים, בעיקר בבנקאות. היוודע דבר הטסתם של יהודים בהסכמת ממשלת עיראק לישראל היה עלול לעורר את זעם דעת-הקהל ולגרור לחץ מצד מדינות ערב. כבר ב-3 במאי שאל ציר בית-הנבחרים, מדוע אין 'עיראקי איירווייס', חברת התעופה הלאומית, מטיסה את היהודים היוצאים, והוא לא נענה. כדי לא לעורר זעם של דעת הקהל ולחץ מצד מדינות ערב, הוחלט שאל-סוידי ימסור בליגה הערבית על הנזק שגורמת לישראל העלייה אליה. כן התבקשו כל הגורמים הנוגעים בדבר בעיראק ובישראל לשמור את העניין בצנעה ככל האפשר.³⁷

עם התחלת הטיסות, התחדשה התחרות מצד חברות בריטיות. חברת 'דמיסטר' פנתה אל אל-סוידי והציעה תשלום של 7-9 דולארים לנוסע תמורת מונופול על הטיסות. ראש-הממשלה אכן שקל ברצינות הצעה זו, שהיתה עשויה להסתכם במיליון דולאר בקירוב. ממשלת עיראק ביררה פרטים על החברה, האם יש לה רשיון חניה בניקוסיה ובתל-אביב, חוזה עם הגורמים הציוניים ופיקדון בסך 100,000 דולאר בעבור 12,000 הנוסעים הראשונים. לאחר פגישת ברנט ושם-טוב עם ראש-הממשלה הסכים הלה להמשיך בטיסות באמצעות נא"ט, אך היה ברור שימשך הלחץ מצד חברות בריטיות. חברת 'דמיסטר' גילתה שנא"ט מקבלת תשלום מהג'וינט, ואל-סוידי הבטיח לברר את העניין בקאבינט. גם החברה הבריטית 'סקאיווייס' (Skyways) ביקשה להיכנס לעסקי ההטסות וניסתה למצוא מהלכים ממניעים ציוניים. דווקא: בחברה זו נמצא בנו של קולונל סלומון, הגזכר לשעבר של הק"ל בבריטניה. השגרירות הבריטית פנתה לאל-סוידי בתביעה לשלב חברות בריטיות בעסקי ההטסות ונענתה, כי תנאי החברה האמריקאית נוחים יותר. עמידתו העיקשת של אל-סוידי על המונופול לחברת נא"ט נבעה מהאינטרס העסקי הישיר שהיה לו ובהסכם עימה. לשורת בעלי התביעות הצטרף גם צבאח אל-סעיד, שרגז על מה שנראה לו כקנוניה של ראש-הממשלה ושר הפנים מאחורי גבו ודרש 7.5% מרווחי ההטסות לחברת 'עיראקי איירווייס' ויותר סמכויות בניהול ההטסות. הוא העדיף חברת תעופה בריטית שהסכימה לשלם אחוזים אלה והודיע שייסב את תשומת-לב אביו, נורי אל-סעיד, לאפשרות של שיחוד ג'בר ואל-סוידי כדי להעדיף את נא"ט. כדי למנוע זאת הציע ברנט לצבאח תוספת של 38.5%³⁸

14/428ב, תזכירו של ביהם, 5 באפריל 1950; א"ה, 14/428א, תשובת ביהם לצ'רבינסקי, 20 באפריל 1950.

37 ראה: א"ה, 14/429ב, השליחים למוסד, 9 במאי 1950, צ'רבינסקי לבן-פורת, 14 במאי 1950.

38 ראה: א"ה, 14/429ב, ברנט למוסד, 23 במאי 1950; א"ה, 14/429א, ברנט למוסד, 28 ו-31 במאי 1950; א"ה, 14/429א, סקירה על המצב בבגדאד ב-26.5.1950 על-ידי מוריס קרטיס, נציג סקייוייס' במזרח התיכון — סודי, הועברה ב-31 במאי 1950.

עולים מעיראק במטוס בדרכם לישראל

המשך היציאה מעיראק ושיפור תנאיה היו תלויים לא במעט בשני גורמים: (א) יחסי הידידות ואינטרסים כלכליים בין ראשי הקהילה היהודית ובין מנהיגי עיראק. (ב) יריבות פוליטית ומישחק הכוחות בין נורי אל-סעיד, ג'בר ואל-סויד בשילוב מאבק על הרווחים מיציאת היהודים. לאל-סויד ולאל-סעיד היתה המעורבות בחברות שהטיסו את היהודים מקור לרווח לא מבוטל, ואילו לעיני ג'בר היה השיקול האפשרי קידום השיעים וירושת מקומם של היהודים בכלכלה העיראקית.³⁹

אכן, אף כי לכאורה היו ראשי השלטון מעוניינים ביציאה מהירה של היהודים היו סדרי היציאה מסובכים ביותר. היוצאים נתקלו ביחס גס ומזלזל, שגבל בהתעללות, מצד הפקידים העיראקיים. את יחס העיראקים ליציאת היהודים מארצם תאר ברנט בראשית יוני: המצב נזיל, העם בדרך-כלל מתנגד ליציאת היהודים, הממשלה חלוקה — אל-סויד תומך נלהב ביציאה, ג'בר אומר שהוא בעד אך מעכב את היציאה, את עמדת נורי אל-סעיד איש לא יודע, כל אחד דורש בקשיש. כל אחד מקבל עצם: החל מבקבוק וויסקי, סוללות למכוניות, 500 ליש"ט לתת-שר, 30 ליש"ט דמי אחזקה

39 בכיוון זה היה ניתוחו של יוסף אל-כביר בשיחתו עם אמיל נג'אר — ראה: א"ה, 14/393, דיווח על השיחה, 25 ביוני 1950; א"ה, ד 14/431, השליחים למוסד, 4 ביולי 1950.

ל'עיראקי איירווייס' ועוד 10 אחוז ל'עיראקי טורס'.⁴⁰ אל-סוידי מצידו הסכים לפשט ולזרז את התהליכים על מנת לאפשר שתי טיסות ליום. ג'בר היווה גורם מעכב, אולי כדי לתת שהות לשיעים לתפוס את מקום היהודים בכלכלה ובמשורות. ברנט והשליחים היו משוכנעים שיחסם השלילי של הפקידים והעיכובים מצדם נבעו מהוראה מגבוה שלו. השליחים הציעו לשחדו, כיוון שרוב המחלקות היו כפופות לו, על מנת שיקים מנגנון נפרד לרישום. ברנט אכן ניסה לשחד את ג'בר, באמצעות יועצו המשפטי, כדי לפשט את התהליכים, אך ללא תוצאות.⁴¹

כדי להזיל את הטיסות וכן לעמוד בתחרות עם חברות בריטיות, שהמשיכו במאמציהן להשיג חלק בעסקי ההטסות, ניסה ברנט להשיג היתר טיסה מעל סוריה. אולם ללא תמיכת השגרירות האמריקאית, הוא לא הצליח בכך. חברת נאא"ט גם ניסתה להשיג רשיון חניה ותדלוק במפרק שבעבר-הירדן, כמו לחברות בריטיות, גם זאת ללא הצלחה.⁴²

במחצית יוני כבר היה ברור, כי ההרשמה ליציאה מעיראק עלתה על כל הציפיות. מספר הנרשמים הגיע ל-100,000, מתוכם אושרה שלילת נתינותם של 20,000, כ-50-60 אלף איש עסקו בחיסול רכושם. הדבר גרם להחמרת המצב הכלכלי בעיראק והביא את העוצר ועיראקים רבים להרהור שני שמא יציאת היהודים תגרום למשבר כלכלי. בקרב נכבדי הקהילה שהיו מקורבים לשלטון הובעו חששות, שממשלת עיראק עלולה לעכב את יציאת היהודים כדי להשתמש בה כקלף מיקוח ללחץ על מדינות ערב ועל ישראל בדבר תנאי השלום עימה. חששות היהודים מעיכוב העלייה גברו גם משום כוונות הממשל העיראקי שהיהודים אשר כבר מכרו את רכושם ועזבו את משרותיהם יבזזו את חסכונותיהם בעיראק. בן-פורת דיווח על מאמצים נמשכים להגיע לשתי טיסות ליום ולצמצום הצוות ועל נסיונות לשיחוד השוטרים שלא הצליחו.⁴³ שם-טוב וברנט המשיכו במאמציהם להשיג מאל-סוידי ומג'בר היתר לטיסות ישירות. ברנט נפגש עם ג'בר והציע לו טיסות ישירות תמורת תשלום מיוחד. ג'בר סרב לקבל שוחד ולא הבטיח דבר. שם-טוב הצליח לקבל את הסכמת אל-סוידי לטיסות ישירות בתנאי שג'בר יסכים, תוך רמז להסכמה לקבלת שוחד גדול, שלא היה באפשרות השליחים לשלם. בהעדר ג'בר מילא את מקומו אל-סוידי. שם-טוב ניסה ללחוץ עליו להעביר חוק טיסות ישירות אולם ללא הצלחה, כנראה מחששו מעימות בקאבינט ובפארלאמנט, אך הצליח לשכנעו להגביר את קצב שלילת הנתינות.⁴⁴

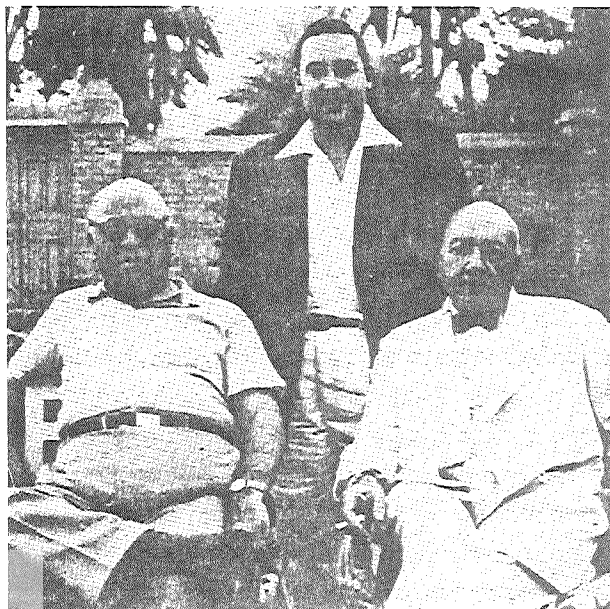
40 ראה: א"ה, 14/429, ג"מ מ"ח, 2463/8, גיימס א' ווטן, דו"ח על המצב בבגדאד כ"ב ביוני 1951, הועבר כ"ב 8 ביוני 1950.

41 ראה: א"ה, 14/429, השליחים למוסד, 5-6 ביוני 1950, המוסד לבן-פורת, 6 ביוני 1950, דו"ח ווטן, 8 ביוני 1950.

42 ראה: א"ה, 14/429, דיווח ברנט, 8 ביוני 1950; א"ה, 14/430, דיווחו כ"ב 24 ביוני 1950.

43 ראה: א"ה, 14/445, דו"ח שיחת איש השגרירות ברומא עם יוסף אל-כביר על יהודי עיראק, 20 ביוני 1950; א"ה, 14/393, בן-פורת לצ'רינגסקי, 23 ביוני 1950.

44 ראה: א"ה, 14/430, דו"ח ברנט, 28 ביוני 1950.

יחזקאל שם-טוב,
מנכבדי הקהילה
בבגדאד (מימין), עם
ראש-ממשלת עיראק
אל-סוידוי
ורונאלד ברנט

היציאה המזורזת של היהודים הועלתה בדיוני הפארלאמנט העיראקי. היו שדרשו לעצור את היציאה ואחרים דרשו לזרזה, בטענה שהישראלים בוחרים רק את העשירים. כתוצאה מלחץ זה הורה שר הפנים ג'בר להקים מחלקה מיוחדת ולהעלות את מספר מקבלי שלילת הנתינות ל-250 ליום, דבר שאיפשר להגדיל את קצב הטיסות לשתיים ליום ולהעלות 3,500 עולים ביולי. חשוב לעשות זאת מיד, הדגישו השליחים.⁴⁵

ג. לחץ ממשלת עיראק ליציאה מואצת של היהודים

במחצית יולי 1950 התהפכו היוצרות. ממשלת עיראק שינתה את עמדתה והגבירה את קצב שלילת הנתינות, דבר שאיפשר הגדלת מספר היוצאים. השליחים דיווחו על שיפור כללי ביחס השלטון העיראקי ליציאת היהודים וייחסו זאת ללחץ של השליחים, לשוחד ולרצונו של ג'בר לקדם את השיעים בתפיסת מקומם של היהודים. לעומת זאת הגיעו ידיעות על מעמדה המתערער והולך של ממשלת אל-סוידוי, דבר שהיקשה על שם-טוב לפנות אליו בבקשות השליחים, שמא יואשם ראש-הממשלה

45 ראה: א"ה, 14/430, דיווחי השליחים, 25 ביוני ו-8 ביולי 1950, דו"ח ברנט, 28 ביוני 1950.

בקשירת קשר עם הציונים ויאבד כליל את מעמדו בממשלה. בממשלה החדשה היה צפוי רוב למפלגת אל-סעיד.⁴⁶

כבר בחודש יוני הגיע מספר משוללי הנתינות ל-30,000. על כן נוכח חילופי השלטון שהיו צפויים, ביקשו השליחים מהמוסד בארץ להאיץ את קצב היציאה. לאור פנייתם ביקש צ'רבינסקי מברפל, גזבר המוסד, לגלות יחס מיוחד לעלייה מעיראק משום שהיתר היציאה מוגבל בזמן ומשום ש-80% מהעולים משלמים את הוצאות נסיעתם. הוא העביר לידיעת בן-גוריון, שרת, אשכול, רפאל ואביגור את הצטברות המספר הרב של נרשמים לעלייה והצורך לפעול במהירות להוצאתם, נוכח הסכנות הצפויות מן המצב המדיני המעורער בעיראק.⁴⁷ אולם באותו זמן הוחלט בישראל על הגבלת מכסת העלייה מכל הארצות בשל קשיי הקליטה הגוברים ועל מתן עדיפות לעלייה מרומאניה נוכח הסכנה של סגירה מיידית של שערי היציאה ממנה. מתוך התחשבות בקשיים בעיראק הוקצתה לעלייה ממנה המכסה השנייה בגודלה: 10,000 (לאחר רומאניה, 13,000) בתוכנית העליה ליולי-ספטמבר 1950, אולם לא היה בכך משום פתרון. ב-17 ביולי זעקו השליחים: 'המצב גרוע. 120,000 משוללי נתינות. למה נתת לנו לרמות אותם ולהבטיח להם עלייה בלתי מוגבלת? לא לקחתם בחשבון מהפכה, התפרצות לגבולות ומעשי יאוש. לא מסוגלים להחזיק מעמד'.⁴⁸

באוגוסט החמיר המצב. לפי הערכת השליחים היו ב-10 באוגוסט 1950 102,000 רשומים לעלייה מעיראק, מתוכם 48,000 משוללי נתינות, אושרו ליציאה 11,776 ויצאו 6,900. נרשמים רבים חיסלו את עסקיהם, מכרו את רכושם וביזבזו את שארית כספם. הלחץ של כ-25,000 הפליטים שהגיעו מערי השדה לבגדאד גבר. הם נדחסו לבירה בתנאים קשים, פרצה ביניהם מחלת הטיפוס וכמה תינוקות מתו. בבית-הכנסת מסעודה שם-טוב נפתח מחנה מעבר שהיה צר מהכיל את מחוסרי הבית. הללו ישבו באפס מעשה, כילו את חסכוניהם והיו שהגיעו עד פת לחם. קשה במיוחד היה מצבם של משוללי הנתינות, כמחציתם מערי-השדה. נוסף לסבל הרב שהיה כרוך בהמתנה, הם היו חשופים לסיכון רב, שכן על-פי החוק בעיראק היה עליהם לצאת מהארץ תוך עשרים יום. שמועות על קיצוץ מכסת העלייה הביאו להפגנות מקרב אלה שהמתינו לעלייה. השליחים חששו מפריצה בלתי מאורגנת של יהודים לגבולות. לפי הערכה ממשלתית, הבריחו היהודים שיצאו 8 מיליון דינאר, כ-17 אחוזים מן התקציב השנתי הכולל של עיראק, דבר שהיווה מכה קשה לכלכלתה והגביר את זעם הממשלה וההמונים על הצטופפות מספר רב של יהודים משוללי נתינות בבירה. היה

46 ראה: א"ה, 14/4312, השליחים למוסד, 12 ו-20 ביולי 1950; א"ה, 14/4312, ד"ח ווטן, 13 ביולי 1950.

47 ראה: א"ה, 14/4300, צ'רבינסקי לברפל, 19 ביוני 1950; א"ה, 14/4312, צ'רבינסקי, 16 ביוני 1950, המעביר את הודעת השליחים בעניין זה מ-14 ביוני 1950, לד' בן-גוריון, אשכול, שרת, רפאל ושאל (אביגור).

48 ראה: א"ה, 14/4312, השליחים למוסד, 17 ביולי 1950.

המוני יהודים צובאים על אחת מתחנות הרישום בבגדאד לביטול אזרחותם העיראקית, כדי לעלות לישראל (1950)

צורך לערוך את הטיסות בלילות מחשש השלטונות מפני הפגנות מצד לא-יהודים. ברנט דרש מהמוסד להגדיל את קצב הטיסות לשתיים ליום מבגדאד ואחת מבצרה. עקב פניותיו של ברנט לג'ילטון לאנג, סגן נשיא חברת נאא"ט, פנה גם הוא ליואל פלגי מהנהלת 'אל-על' והתריע, שבחודש ספטמבר כמעט לא יהיו טיסות בגלל הטסות עולי הרגל לחג' במקפה וקרא להגדיל מיד את מספר הטיסות מעיראק. לדרישה הצטרף י"ד סופר, חבר ועדת הנסיעות ומקשר בין חברת נאא"ט לקהילה, שהתריע על הצטברות מתמשכת של 400 משוללי נתינות ביום הממתינים לתורם והצטברות טונות של מטען עודף.⁴⁹ ממשלת עיראק הורתה לזרז את שלילת הנתינות ואל-סוידי דרש מחברת נאא"ט להטיס 400-500 איש ליום, שאם לא כן יפקיע מהחברה את זכוונה, ולאיוס הצטרף צבאח אל-סעיד. איום זה היה מוחשי ביותר משום שקאטון המשיך ללחוץ לשיתוף חברתו בטיסות ואף הציע לממשלה הצעות מושכות ביותר. נפרצו גם שמועות על כוונת הממשלה לשלח את משוללי הנתינות בשיירה דרך ירדן.⁵⁰ בקצב הנתון של ההרשמה היה עשוי מספר הנרשמים להגיע תוך שלושה חודשים ל-120,000. ההאטה ביציאתם והשמועות על צימצום מכסת העלייה מעיראק הניעו את השגרירות האמריקאית בבגדאד להציע לשליחים להאט את קצב ההרשמה ואף שלחה לווישינגטון הצעה ברוח זו. בהנחיית מחלקת המדינה, נפגש הנספח לענייני

49 ראה: א"ה, 14/431, דו"ח ברנט, 3 באוגוסט 1950, פניות ברנט ומילטון לאנג, 4 באוגוסט 1950, י"ד סופר, 11 באוגוסט 1950; א"ה, 14/431, הערכת השליחים את מספרי הרשומים לעלייה, קטעים ממכתבי השליחים, 24 באוגוסט 1950.

50 ראה: א"ה, 14/639, דיווח אישי וסודי מאליהו אילת, ציר ישראל בלונדון (ללא תאריך), התקבל ב-11 באוגוסט 1950; א"ה, 14/430, דו"ח ברנט, 3 באוגוסט 1950; א"ה, 14/431, דו"ח ברנט, 4 באוגוסט 1950.

מרכז רישום לעלייה, בבית-הכנסת מסעודה שם-טוב בבגדאד: למעלה — מקום לינה לבאים מחוץ לבגדאד; למטה — חברי 'החלוץ' שהיו פעילים ברישום

עבודה בשגרירות האמריקאית בתל-אביב עם אנשי משרד החוץ והביע באוניהם את דאגתו מהשמועות על צימצום העלייה מעיראק: 20,000 יהודים מחסלים את עסקיהם והדבר עלול לגרום לשיבושים בעיראק. הוסבר לו, שבגלל המצב הבינלאומי ניתנה עדיפות לעלייה ממזרח-אירופה, אך אין זו הפסקה אלא צימצום זמני.⁵¹ הידיעות

51 ראה: א"ה, 14/431, השליחים למוסד, מס' 53, 13 באוגוסט 1950; א"ה, 14/445, צ'רבינסקי לשילוח, 17 באוגוסט 1950, דו"ח השיחה עם הנספח האמריקאי במשרד החוץ, 1 באוגוסט 1950.

מעיראק ופניית ארצות-הברית הדאיגו את משרד החוץ, ומשה שרת פנה למוסד לתיאום העלייה המשותף לממשלה ולסוכנות והתריע על המצב החמור שנוצר: ממשלת עיראק התכוונה לפתור את בעיית היהודים על-ידי הגירה המונית, וכעת נוצרה בעיה רצינית עם הימצאותם של 20,000 משוללי נתינות. ידוע שהשלטון בעיראק מסוגל לנקוט צעדים אכזריים. חרף הקשיים בארצות אחרות, הציע שרת לקחת בחשבון שיקולים חמורים אלה ולהאיץ את פתרון הבעיה. על אף סימני דאגה אלה לא נראו סיכויים להגיל את קצב העלייה מעיראק. צ'רבינסקי נטה לדון בעליית בעלי הון, שכן לא יודקו לעזרת הסוכנות, מחוץ לתור הארוך של הממתינים.⁵² בהעדר אפשרות אחרת ליציאה גבר זרם הבריחה מבצרה לאיראן, שהתאפשרה בקלות בגלל ריכוז כוחות צבא גדולים בצפון המדינה לדיכוי מרידה כורדית. חידוש הבריחה הביא לדרישת שר ההגנה העיראקי ללחוץ על חברת נא"ט להגביר את קצב הטיסות. מברק על הפסקת הטיסות, שנשלח לחברת נא"ט, נקלט על-ידי הרשויות של עיראק והופץ בין חברי ממשלה. המברק החרף את תגובת הממשלה והיא הביעה את זעמה על האטת העלייה, דרשה מראוף ומחברת נא"ט להגדיל את מספר הטיסות ואיימה להפקיע את החוזה עימה. לא היה זה איום בעלמא. לאור המצב הגבירו חברות תעופה בריטיות את לחצן וניהלו מו"מ מתקדם עם ממשלת עיראק להעברת יהודים לקפריסין. השליחים חששו, כי אל-סויד יאלץ להענות ללחץ, אם לא יוחזר קצב ההטסות לקדמותו, ותבעו מהמוסד בתל-אביב להגדיל את מספר הטיסות.⁵³ כאשר ממשלת עיראק לא נענתה על דרישתה, היא איימה בפני נכבדי הקהילה לשלח בכוח 20,000 משוללי נתינות ולהעבירם לגבולות. הלל, שהעביר ידיעה זו לאחר פגישתו עם שם-טוב בפאריס, הוסיף: אנחנו אשמים במדה מסוימת במצב זה.⁵⁴

ברנט נקרא כמה פעמים לשר הפנים ג'בר. הלה התלונן בפניו על שאין החברה עומדת בהתחייבותה להטיס 500 איש ליום. הקטנת קצב היציאה יצרה בעיה חמורה ליהודים שניתקו ממקורות פרנסתם ובעיה חמורה לשלטונות בהבטחת שלומם והגנתם. הוא דרש אפוא להחזיר את קצב היציאה לקדמותו ואיים, כי הממשלה שוקלת להעביר את היהודים בכוח לגבול הירדני ולשולחם בכוח משם לגבול ישראל.⁵⁵

52 ראה: א"ה, 14/393, צ'רבינסקי להלל שיצא לפאריס לפגוש את שם-טוב, 23 באוגוסט 1950; ג"מ מ"ח, 2387/4, שרת לועדת המשנה של המוסד לתיאום העלייה, 28 באוגוסט 1950. שרת נקב במספר משוללי נתינות שהיה קטן בהרבה מהמספר שמסרו השליחים, ונראה שהתבסס על פנייתו של נספח השגרירות האמריקאית.

53 ראה: א"ה, 14/431, השליחים למוסד, 21, 22 באוגוסט 1950; א"ה, 14/431, 31 באוגוסט 1950; ת. שריר מהמוסד לעלייה ל" פלגי מהנהלת אל-על, 29 באוגוסט 1950, שם; א"ה, 14/393, ידיעות ומכתבים משליחי העלייה, 10-23 באוגוסט 1950.

54 ראה: א"ה, 14/393, הלל מפאריס לצ'רבינסקי, 25 באוגוסט 1950.

55 ראה: א"ה, 14/431, דיווחי ברנט למוסד, 28, 29, 30 באוגוסט 1950, מיניסטריון הפנים העיראקי לברנט, עוזר מנהל נא"ט, 30 באוגוסט 1950.

ב-4 בספטמבר 1950 התפטרה ממשלת אל-סוידי ולאחר יומיים הורכבה ממשלה חדשה בראשות נורי אל-סעיד. על-פי מידע ממשלתי, חילופי הממשלה באו על רקע מחלוקת על כריתת חוזה בריטי-עיראקי חדש ועל שאלת האיחוד עם סוריה. בממשלה החדשה לא נכללו אל-סוידי וג'בר, ונורי אל-סעיד החזיק גם בתיק הפנים. שובו לראשות הממשלה ציין חזרה לקו קיצוני ובלתי מתחשב כלפי היהודים, של חזרה אל הענות ללחצים מצד גורמים פוליטיים קיצוניים נגד היהודים כאמצעי להסחת דעת ההמונים מבעיות המדינה. יריבותו עם ג'בר, על רקע קידומם של השיעים, היוותה אף היא גורם ללחצים שהפעיל נורי על היהודים. הוא סבר שג'בר האט את קצב יציאת היהודים על מנת לאפשר לשיעים למלא את החלל שייווצר עם יציאתם. זה היה אחד הגורמים להאצת יציאתם ביתר שאת על-ידי אל-סעיד.⁵⁶ גורמים אלה נוספו לחששו מאי-שקט, בשל הצטברות מספר כה גדול של משוללי נתינות. מה גם שגבר לחץ דעת-הקהל לזרז את יציאת היהודים, משום שנפוצו ידיעות שממשלת ישראל והשליחים הם האחראים להאטה בקצה הטיסות, שכן המטוסים שהיו מיועדים להטסת העולים לישראל הטיסו עולי-רגל למכה. קשייה הכלכליים של ישראל בהתמודדות עם העולים הרבים שזרמו אליה לא נעלמו מעיני נורי והם היוו גורם נוסף ללחץ להגברת קצב יציאת היהודים. כדברי נורי: 'כל עולה נוסף הוא מסמר נוסף בארון-המתים של ישראל'.⁵⁷

מיד עם שובו לשלטון זימן אל-סעיד אליו את ידידו משה שוחט, מנכבדי הקהילה היהודית וסגן יו"ר ועדת העלייה שלה. ראש-הממשלה אמר שהוא אוהד את עניין העלייה ויודע שהעיקוב בטיסות בא מישראל, שהיא בעלת רוב המניות בחברת נאא"ט. אולם אם יימשך מצב זה, הזהיר, ישלח את היהודים לגבולות, כי אינו רוצה לראותם בסבלם. הוא מצידו כבר שלח את נציג 'עיראקי איירווייס' לקפריסין לדיון בהטסת היהודים בחברה זו לקפריסין ומשם תטיסם חברת התעופה הקפריסאית לישראל. הוא רמז שאם יוסדר עניין זה, יהיה אפשר לדון בעניינים גדולים יותר. כן כתב לחברת נאא"ט ודרש ממנה לעמוד בהתחייבותה להטיס 500 איש ליום.⁵⁸ לאחר ימים אחדים זימן אליו נורי את ברנט, נציג חברת נאא"ט, ואיים בפניו: 60,000 יהודים יושבים על המזוודות ומתגוללים ברחובות. הוא יודע, שאין ישראל רוצה בהם וזו סיבה נוספת להוציאם. ישראל גירשה אלפי בני-אדם וזו תהיה פעולת תגמול מצד עיראק. היא תגרש את היהודים אל מחוץ לגבולותיה, אם החברה לא תגדיל את מספר טיסותיה, ונתן לה ארכה עד סוף החודש. מסר דומה העביר נורי לנכבדי הקהילה וחברי ועדת העלייה: ששון עאבד, אברהמים אלי-כביר ומשה שוחט: אם ישראל לא

56 ראה: א"ה, 14/393, השליחים למוסד, 20 בדצמבר 1950.

57 משפט זה שמע רון ברנט פעמים רבות מפי נורי אל-סעיד — ראה: ראיון שלי עימו בלונדון, 28 בספטמבר 1988.

58 ראה: א"ה, 14/432, דיווח השליחים למוסד על שיחת נורי-שוחט, 18 בספטמבר 1950; ג"מ מ"ח, 2387/4, תרגום המכתב לנאא"ט, 7 בספטמבר 1950.

תגביר את קצב יציאת היהודים, עיראק תשלחם ותזרקם בגבול, כפי שעשתה ישראל לפליטים הערבים.⁵⁹

עליית נורי אל-סעיד לשלטון הקנתה לחברת 'עיראקי איירווייס' שבהנהלת בנו צבאח, יתרון בתחרות על הטסת היהודים. צבאח החל במגעים עם משה שוחט והציע טיסות ישירות של בעלי-אמצעים לישראל באמצעות חברתו, בהדגישו את היתרונות שיש לקשר באמצעותו עם ראש-הממשלה. השליחים צידדו בכך כמוצא, ולוא חלקי, לבעיית הממתינים הרבים לעלייה. נציג חברת 'עיראקי איירווייס' יצא לקפריסין להיפגש עם אנשי המוסד לעלייה. נורי דרש מבנו להוריד מחיר, ואילו השליחים ביקשו שנציגי המוסד יגיעו להבנה עם נציג חברה זו, שכן בעזרת שוחד אפשר להשפיע על צבאח סעיד ואביו בדברים חשובים. נציגי המוסד אכן נפגשו עם נציג חברה זו, שהציע הסעת בעלי אמצעים במחירי טיסה רגילים. אנשי המוסד הודיעו לו שלא יהיו שני סוגי עולים והציעו מו"מ ישיר עם צבאח סעיד ועם שוחט. נציג החברה לא היה נלהב מהצעה זו. כן הודיעו לו שהם מנהלים מו"מ עם חברה בריטית. צבאח המשיך ותבע משוחט לתת ל'עיראקי איירווייס' חלק בהטסות, כי 'הממשלה עזרה מספיק ליהודים'. בועדת העלייה של הקהילה נטו לקבל את תביעתו, בהניחם שהדבר יקל על הטפול בטיסות הישירות, יחס העיתונות לנורי ישתפר ויהיה יותר תוקף לדרישות הועדה.⁶⁰

צעדיו של נורי, לפחות בראשיתם, נתפסו על-ידי השליחים כמונעים לא משנאת ישראל אלא מלחצים פנימיים וכלל-ערביים, וראש-הממשלה בשל יחזמותו ויומרותיו היה רגיש להם יותר מקודמיו. בשלהי ספטמבר 1950 עדיין סבר בן-פורת, על סמך מגעיו עם מנהיגי הקהילה, כי תיתכן התקרבות לנורי ולאישים רמי מעלה אחרים באמצעות שוחט וחבריו ואף אפשר שיתקיימו שיחות מדיניות לאחר שמתח העלייה יפוג.⁶¹ עם זאת, נוכח המצב האומלל בקצב העלייה מעיראק, השמיעו השליחים קריאה נואשת:

הורסים את מה שבנינו. היהודים מתחילים לחשוב שאין ישראל רוצה בהם [...]. מבקשים שהפעם באמת ישלחו מטוסים ולא יבטיחו ולא יקימו. אילו היה נציג הממשלה או הסוכנות מגיע היה מגיע להחלטה אחרת.⁶²

יוסף ברפל התריע גם הוא: 'עם עליית נורי צפויה סכנה אם לא נגדיל את המכסה של

59 ראה: א"ה, 14/432, מכתבו של ברנט למילטון לאנג, סגן נשיא חברת נאא"ט, 22 בספטמבר 1950, שבו דיווח על שיחתו עם נורי, והעביר את האיום. הוא זעק על קוצר הראייה של הממונים על העלייה בישראל וביקש להעביר העתקי המכתב למוסד ולפלג. א"ה, 14/433, שיחת נורי עם נכבדי הקהילה — ידיעה מיהודים עיראקיים בלונדון, 10 באוקטובר 1950.

60 ראה: א"ה, 14/431, השליחים למוסד, 7, 8 בספטמבר 1950; א"ה, 14/432, בן-פורת למוסד, 24 בספטמבר 1950, המוסד לשליחים, 28 בספטמבר 1950, השליחים למוסד, 11 באוקטובר 1950.

61 ראה: א"ה, 14/432, בן-פורת למוסד, 23 בספטמבר 1950.

62 ראה: א"ה, 14/432, השליחים למוסד, 15 בספטמבר 1950.

שלושת אלפים לספטמבר. בנו של נורי מציע להיפגש בהקדם. אין לדעת מה זומם הנבל. על סמך לחצים אלה הוגדלה מכסת העלייה מעיראק, לאחר פגישה עם יצחק רפאל, ל-5,550 איש לספטמבר ול-4,500 בחודש באוקטובר ולנובמבר. אך לא היה בכך כדי לפתור את הבעיה.⁶³

מאחר שהמגעים עם ראשי הקהילה ונציגי נא"ט והמוסד לעלייה לא נשאו פרי, החל נורי במגעים עם מדינות ערב השכנות לישראל בעניין העברת היהודים מעיראק. על-פי דיווח חברי פארלאמנט עיראקיים, דן נורי עם מצרים בהעברת כל היהודי עיראק דרך תעלת סואץ לישראל. הוא תיכנן לשלול את אזורחותם של כל היהודים בעיראק, אולם העוצר ורוב חברי הסנאט התנגדו לכך מחשש למפולת כלכלית ולתעמולה עוינת שתתעורר בחו"ל. שמועות אחרות מפי מקורבי שלטון וצירי פארלאמנט אמרו, שממשלת עיראק תפסיק את העלייה לאחר שיעזבו 25,000 יהודים ובכך תיפטר מהעניים ותשאיר את העשירים על מנת לסחטם.⁶⁴

ב-23 באוקטובר הגיע עבדאללה מלך ירדן לעיראק לברר את עמדתה בדבר מו"מ עם ישראל וקבלת תמלוגים מחידוש הזרמת נפט דרך ארצו לחיפה. נורי שוחח עימו על האפשרות להעביר יהודים דרך ירדן, ועבדאללה ביקש לשלוח אדם מיוחד להסדרת סידורי הנסיעה. מגעים בעניין זה נמשכו עם הציר העיראקי בירדן. בראשית נובמבר יצא מפכ"ל המשטרה העיראקית לעמאן על מנת להסדיר את הטסתם של היהודים בכוח מעיראק לבירת ירדן והעברתם בכוח משם לגבול ישראל. היו ידיעות כי ירדן תומכת בתוכנית משום שהדבר יקשה על ישראל. משרד החוץ הישראלי החל לבדוק פעילות למניעת הסעת היהודים באוטובוסים נגד רצונם והמוסד שקל אפשרות להתנגדות. אולם כעבור זמן לא רב נודע מפי מפכ"ל המשטרה העיראקית, כי קשיים רבים עומדים בפני ההצעה ואם ימשיכו לשלוח שני מטוסים ליום היא תרד מעל הפרק. אכן ירדן הכחישה בבירות את הידיעות, כי התירה מעבר של שיירות יהודים בתחומה.⁶⁵

איומי נורי חזרו ותכפו. בראשית נובמבר נודע באמצעות מתווך מפי צבאח אל-סעיד, כי אביו עומד על כך שיציאת היהודים תסתיים בפברואר. עד אז נרשמו 84,000 ומתוכם יצאו רק 12,000. ממשלת עיראק היתה נחושה בהחלטתה, שאם לא ייצאו 72,000 הנתורים עד סוף פברואר תגרשם למדבר. המתווך שוכנע, שנורי אכן מתכוון לסלק את כל היהודים מעיראק על מנת ליצור קשיים לממשלת ישראל. צבאח הוסיף, כי בכוונת ממשלת עיראק להפסיק את זכיון נא"ט משום שהיא יודעת שהחברה

63 ראה: א"ה, 14/432, ברפל למוסד בצרפת, 18 בספטמבר 1950.

64 ראה: א"ה, 14/433, ידיעה מפי השר לשעבר עלי כמאל וציר בית-הנבחרים אחמד אגא, 21 בספטמבר 1950; השליחים למוסד, 8 באוקטובר 1950.

65 ראה: א"ה, 14/433, השליחים למוסד, 23 באוקטובר 1950, מאגף החקר למוסד, 30 באוקטובר 1950, סרן דב פרנק מהמטכ"ל, אג"ם/מחלקת מודיעין, 5 בנובמבר 1950, סודי/דחוף לצ'רבינסקי; המוסד לשליחים 2, 3, 4, 6 בנובמבר 1950; א"ה, 14/393, השליחים למוסד, 17 בנובמבר 1950; א"ה, 14/434, 16 בנובמבר 1950.

כפופה ל'אל-על'. כמו כן חוזה ההטסות המקורי נחתם עם 'עיראק טורס' ואילו נורי היה מעוניין כי 'עיראקי איירווייס', שבהנהלת בנו, תהיה קשורה בחוזה. בהתאם לכך החל צבאח אל-סעיד במו"מ עם דון בנט, מנהל חברת 'פירפלאיט' (Fairflight), שעסקה בהטסת עולי-רגל מוסלמים לערב הסעודית, על קבלת זיכיון משותף להטסת היהודים מעיראק. על-פי הצעתו תקבל 'עיראקי איירווייס' עמלה בשיעור 7.5% ועוד 5.5% עמלה לסוכן של צבאח בלונדון. צבאח הציע להעלות את עניין הטיסות הישירות רק בשלב מאוחר יותר. בנט מצידו היה מוכן לשיתוף חברה ישראלית בהטסות ובכך לפתור את הבעיה. בנט הגיע להסכם עם צבאח אל-סעיד, שלפיו מתחייבת 'פירפלאיט' לארגן את יציאת היהודים שיעלו לישראל עד פברואר 1951; 'עיראקי איירווייס' תהיה הסוכנת היחידה שלו בעיראק, ולה ישולמו דמי העמלה. בנט התנה את ביצוע ההסכם בשיתוף-פעולה של המדינות הנוגעות בדבר, כלומר ישראל.⁶⁶ הצעה אחרת, שהגיעה מהחברה הבריטית באו"ס (B.O.A.C.), התבססה על הוזלת המחיר על-ידי טיסה ישירה לישראל ודחיסת 80 במקום 50 נוסעים למטוסי יורק שברשותה, על-ידי פירוק המושבים. אנשי המוסד ידעו על מגעים אלה עם צבאח אל-סעיד והחליטו לא להתייחס אליהם בשלב זה.⁶⁷ בינתיים המשיכה חברת נא"ט בפעילותה.

החמרת המצב בעיראק לא הביאה להגברת העלייה ממנה. בנובמבר 1950 הוחלט בישראל על קיצוץ העלייה מכל הארצות ב-40%, ואילו הקיצוץ במכסת העולים מעיראק היה קטן יותר והיא נקבעה ל-3,500 לחודש. המכסה המקוצצת הגבירה את לחצו של נורי לזרז את יציאת היהודים, והשליחים חששו כי הוא עלול לחדש את רדיפות היהודים כדי לעורר את ממשלת ישראל להגדיל את העלייה מעיראק.⁶⁸ רצונו המוצהר של נורי ומאמציו לזרז את יציאת היהודים לא הביאו להקלת תהליכי הרישום והיציאה. להיפך, על הקשיים שהערימה הפקידות הנמוכה, לעיתים רק כדי להננות משוחד, נוספו קשיים חוקיים, כגון חיוב הצעירים בגיל הגיוס להתגייס, ולמעשה לעסוק בעבודות כפייה בתנאים גרועים במחנות הצבא. הוראה זו עיכבה לא את חייבי הגיוס בלבד אלא גם את בני משפחותיהם שלא אבו לצאת את עיראק ולהשאיר את בניהם. ששון עאבד ושם-טוב פנו בנדון אל נורי אל-סעיד, בנצלם את הניגוד בין רצונו להוציא את היהודים במהירות ובין הקשיים שמערימים על חייבי הגיוס, והצליחו להביא לפתרון בעיית 12,000 חייבי הגיוס על-ידי שר המשפטים.⁶⁹

66 ראה: א"ה, 14/433, משרד החוץ לח' שריד המוסד לעלייה, 6 בנובמבר 1950; א"ה, 14/393, תרגום מכתבו של המתווך, 19 בנובמבר 1950, העתקי הסכם בנט-צבאח, 4 בנובמבר 1950, והמכתב בנדון, 6 בנובמבר 1950.

67 ראה: א"ה, 14/393, הצעת באו"ס, 14 בנובמבר 1950; א"ה, 14/639, צבי יחיאלי למוסד, 27, 30 בנובמבר 1950.

68 ראה: א"ה, 14/433, 16, 19 בנובמבר 1950, שריד מהמוסד לעלייה לחברת אל-על, 16 בנובמבר 1950; א"ה, 14/393, השליחים למוסד, 20 בדצמבר 1950.

69 ראה: א"ה, 14/393, דיווחי השליחים, 8 בנובמבר 1950; א"ה, 14/433, 25 בנובמבר 1950.

ביאנואר 1951 גבר לחץ העיתונות ודעת־הקהל בעיראק לזרז את יציאת היהודים. כמה עיתונים התריעו על שנרשמו להגירה 90,000 אך רק מטוס אחד מסיע את הנרשמים. מאחר שנותרו חודשיים בלבד, שאלו העיתונים, מה מתכוונת הממשלה לעשות לזירוז יציאתם, במיוחד לאור הצהרות ראש־הממשלה החדש? העיתון 'אל־חואדת' כתב ב־25 ביאנואר, כי ההאטה בעלייה מכוונת מירושלים, לא בגלל מחסור במטוסים אלא משום שרומאניה נתנה ארכה של חודש ליהודיה לצאת, ובישראל מעדיפים אירופים, אך יהודי עיראק אינם יודעים זאת. 96,000 מהם ויתרו על נתינותם ורק 16,000 יצאו. על היהודים לצאת, וייצאו לאן שירצו כי חסרי הנתינות מהווים סיכון לעיראק. היו גם פניות מצד יהודים לשלטונות עיראק לפעול לזירוז יציאתם: במכתב לממשלת עיראק התלוננו יהודים מבצרה על כך, שחמישה חודשים הם יושבים על המזוודות ולא נשלחו מטוסים להוציאם. הם פנו לשלטונות בקריאה נואשת להצילם מרעב ומעוני.⁷⁰

נורי אל־סעיד חידש את מאמציו להעביר את היהודים לישראל דרך ירדן. נודע, כי המלך עבדאללה הסכים לבקשת עיראק לתת מעבר ליהודיה דרך ארצו לישראל. הם היו אמורים להגיע לעמאן במטוסי 'עיראקי איירווייז' ולהמשיך במכוניות לישראל. בראשית פברואר 1951 ביקר נורי בירדן והציע לעבדאללה תשלום שני דינארים תמורת כל יהודי שיעבור דרך ירדן וכן הקלות בייבוא קמח ונפט. תגובת סמיר אל־רפאעי ראש־ממשלת ירדן היתה זועמת והוא הגדיר זאת כפשע נתעב. נורי ניסה ללחוץ על רפאעי באמצעות שגריר בריטניה אך לשוא. הפגישה הסתיימה כמעט בתגרת ידיים, לפי עדות השגריר הבריטי. נוכח ההתנגדות מצד רפאעי וממשלתו, שינה עבדאללה את טעמו וענה שממשלתו אינה יכולה להתיר מעבר, מחשש שהפליטים יראו בכך פגיעה. כמו כן מספר כה רב של פליטים יגרום לערעור הבטחון; נוסף על כך יש להשיג את הסכמת ישראל. עצם הצגת ההצעה הביאה לתגובות נזעמות ולמחאות מצד מנהיגים פלסטינאים: קדרי טוקאן ועארף אל־עארף פנו במחאה למשלחת הליגה הערבית על שעיראק התירה ליהודיה לצאת, באומרם כי הישארות היהודים בארצות ערב תקל על פתרון שאלת ארץ־ישראל.⁷¹

מצב החרום שאליו נקלעו יהודי עיראק עדיין לא מצא בשלב זה את ביטויו המלא בתכנון העלייה בישראל. תוכנית העלייה שנקבעה לפברואר 1951 הסתכמה ב־15,750 עולים, מהם 5,500 מעיראק, שתפסה את המקום הראשון, ו־3,900 מרומאניה. היתה זו התחשבות במצב שנוצר בעיראק, אך לא היה בה כדי לענות על חומרת הבעיה.

70 ראה: א"ה, 14/4341, דיווח על העיתונות בעיראק, 11 ביאנואר 1951, העתק מכתב היהודים מבצרה, 13 ביאנואר 1951.

71 ראה: א"ה, 14/4341, ידיעה שהגיעה לאגף החקר, 29 בדצמבר 1950; א"ה, 14/4341, דר"ח על ביקור נורי אל־סעיד בירדן, ללא תאריך, התקבל ב־13 בפברואר 1950; פר"ר פ", EQ1571/2, 91689-371, דיווח של א' קירקבריד, השגריר הבריטי בעמאן, לג'ון פרלונג, משרד החוץ הבריטי, 16 ביאנואר 1951; נ"א, 787.00/2-1951, דיווח א"פ טני (E.P. Tenny), הממונה על ענייני הפנים בשגרירות האמריקאית בבגדאד, 19 בפברואר 1951.

תוקף החוק ממאוס 1950 עמד לפוג, ובקצב מכסה זו היתה היציאה מעיראק נמשכת שנים. אמנם נורי אל-סעיד הכחיש בפני ועדת העלייה של הקהילה המקומית ידיעה שהתפרסמה בלונדון, שלפיה תיפסק העלייה ב-9 במאוס, אך לא היה ברור כמה זמן היא תורשה להימשך ועד כמה אפשר לסמוך על הבטחה זו.⁷²

במקביל למאמציו להעביר את היהודים לגבול ישראל דרך ירדן, זימן נורי את שגרירי ארצות-הברית ובריטניה והשמיע בפניהם את איומיו לשלח את היהודים למדבר בגבול כווית אם לא יואץ קצב יציאתם. השגרירים מחו בפני נורי על תוכניתו ושיגרו דיווחים נרעשים לממשלותיהם, משום שידעו ממעלילה של עיראק בעבר בטיפול במיעוטיה, כי נורי עלול לממש איום זה. במיוחד חשש משרד החוץ הבריטי, כי מימוש האיום עלול להביא לטראגדיה בדומה לטבח האשורים בעיראק, וכאז כן עתה יואשמו הבריטים שהיתה להם יד בדבר. משרד החוץ הבריטי פנה למחלקת המדינה של ארצות-הברית, שנודעה לה השפעה גדולה על ישראל ללחוץ עליה לקבל 50,000 יהודים מעיראק לחודש, על מנת לסיים את יציאתם מארץ זו במועד. שגריר ארצות-הברית וציר בריטניה בישראל העלו ביוזמתם מספר פעמים בפני משרד החוץ הישראלי את חומרת המצב בעיראק נוכח איומי נורי ודרשו להגדיל את מכסות העלייה מעיראק.⁷³

עקב פניות חוזרות ונשנות אלה הצטרף משרד החוץ הישראלי אל קריאות האזעקה של השליחים בעיראק ותביעות המוסד לעלייה להקדיש את מירב המאמצים והאמצעים לסיום העלאת יהודי עיראק מחוץ למסגרת הכוללת של מכסות העלייה. זאת בשל הסכנה הנשקפת לממתנים לעלייה בעיראק, בשל הסבל הרב הנגרם להם ובשל התקרב מועד תום תוקף החוק המתיר את יציאתם. מנכ"ל משרד החוץ ו' איתן פנה אל יו"ר הסוכנות ברל לוקר בתביעה להגדיל את מספר המטוסים לעיראק. בפגישה בין אנשי משרד החוץ ללוקר הסתבר, שהמידע שהיה בידי אנשי הסוכנות היה מוטעה. מידע זה, שנמסר על-ידי אנשי המוסד, לא היה כה חמור, ולפיו היו בעיראק רק 15,000 משוללי נתינות ולא 60,000. איתן המשיך ולחוץ במכתבים, תזכירים ושיחות טלפון.⁷⁴ עקב לחצי משרד החוץ והמוסד נתפסה בעיית העלייה מעיראק כמלוא חומרתה. בישיבת המוסד לתיאום ב-30.1.1951, בהשתתפות ראש-הממשלה דוד בן-גוריון, הוחלט, כי לאור הממצאים המדאיגים יש להקדיש את כל המאמצים למבצע כולל של טיסות מעיראק. בהסכמת הרבנים הראשיים הוחלט, כי הטיסות יופעלו גם בשבת בשל חומרת המצב.⁷⁵

72 ראה: א"ה, 14/389, תוכנית העלייה לפברואר 1951, 23 ביאנואר 1951, השליחים למוסד, 22 ביאנואר 1950.

73 ראה: רפ"ו פ"ו, EQ1571/35-59, 82483-82486, התכתבות בעניין זה, אוקטובר-דצמבר; דיווח א"פ טני מהשגרירות האמריקאית בבגדאד למחלקת המדינה, 3 באוקטובר 1950; נ"א, 884A.1887/10-350; ג"מ מ"ח, 2463/8, דיווחי משרד החוץ הישראלי על פגישות השגרירים.

74 ראה: ג"מ מ"ח, 2563/8, איתן ללוקר, 15 בדצמבר 1950; ג"מ מ"ח, 2387/4, דיווח פגישת לוקר-אנשי משרד החוץ, 14 בדצמבר 1950, דיווח איתן, 2 ביאנואר 1951.

75 ראה: א"ה, 14/434, מכתבים לראש מחלקת העלייה בסוכנות, יצחק רפאל, ולזאב שינד, 31

בפברואר 1951 היה נראה כי בעיית היציאה מעיראק עומדת להיפתר. החלטת ישראל להגביר את קצב העלייה מעיראק ולסיימה תוך חודשים אחדים הביאה לתפנית בעמדת ממשלת עיראק. שר הפנים הביא בפני הקאבינט את הצעת חברת נא"ט להגדיל את מספר טיסותיה ולהטיס 800 איש ליום, בתנאי שתותר טיסה ישירה, וכך יושלם מבצע ההטסות עד סוף אפריל. בשיבתו ב־10 בפברואר 1950, אישר הקאבינט העיראקי את צו הועדה הפארלאמנטארית שמילאה את מקום העוצר, שהוצא לבקשת חברת נא"ט. הצו הכיר בקושי שבחניה בארץ ניאוטראלית והסכים לטיסת המטוסים ללא הגדרת יעד ובלבד שיגיעו לעיראק מניקוסיה. עקב אישור הצו התחייב ברנט להפעלת 6 טיסות ליום, שייצאו ישירות לישראל, בלי להודיע על יעד הטיסה, בעת המראתם מעיראק.⁷⁶ נוסח החלטה זו לא היה בו כדי להסתיר מעיני העולם הערבי שהמדובר בטיסות ישירות לישראל. היא התקבלה ובוצעה חרף מחאות הליגה הערבית והמופתי הפלסטינאי לממשלת עיראק. בשלב זה לא היו עוד עוררין על הזיכיון של נא"ט. החברות הבריטיות הבינו שנפסק למעשה המירוץ על השתתפותן בהטסות. ממשלת עיראק ידעה והסכימה בשתיקה לזיקה הברורה של המבצע לממשלת ישראל ולהשתתפות המוסד לעלייה ביתרת עלות הטיסות.⁷⁷

בן-פורת היה אופטימי לגבי דחיית מועד סיום החוק המתיר יציאת היהודים לאחר חודש מארס, אם תבוא הצהרה על קליטת 10,000 עולים לחודש ואם לא יהיו הצהרות כוזבות על מטוסים וקליטה.⁷⁸ הצטרפות אל-סויד לממשלה כסגן ראש-הממשלה הביאה אף היא לריכוך מה ביחס השלטונות ליהודים, במיוחד בתקופות שבהן מילא את מקומו של נורי. אחד הגורמים להתקרבות בין שני אישים אלה היה התנגדותם המשותפת לצאלח ג'יבר ורצונם לדחקו מהזירה הפוליטית, אף כי מעמדו בה היה עדיין איתן. ואילו העוצר נענה לבקשת ראשי הקהילה, במיוחד אבראהים אל-כביר, שעזמו היה מיווד, והבטיח כי ליהודים שיישארו בעיראק יינתן לחיות בשוויון זכויות מלא.⁷⁹

ביאנואר 1950; ג"מ מ"ח, 2463/8, דו"ח משרד החוץ, 2 בפברואר 1951.
 76 ראה: א"ה, 14/389, דו"ח ישיבת הקאבינט העיראקי בעניין הטיסות, 10 בפברואר 1951, בן-פורת למוסד, 12 בפברואר 1951; א"ה, 14/434, ברנט לשינד, המוסד, על נייר מכתבים של 'עיראקי איירייס', 12 בפברואר 1950; פר"ו פ"ו, EQ1571/23, 371-91689, ט"א ברומלי (T.E. Bromley) מהשגרירות הבריטית בבגדאד למשרד החוץ הבריטי, 8 בפברואר 1951; ג"מ מ"ח, 2563/6, דו"ח משרד החוץ הישראלי, 27 בפברואר 1951; א"ה, 14/434, השליחים למוסד, 10 בפברואר 1951; א"ה, 14/434, ברנט למילטון לאנג, 12 בפברואר 1951.
 77 ראה: א"ה, 14/434, השליחים למוסד מפי צבאח אל-סעיד, 21 בפברואר 1951; א"ה, 14/435, משרד החוץ, מחלקת המזרח התיכון, למוסד, 27 בפברואר 1951; א"ה, 14/435, השליחים למוסד, 28 במארס 1951; פר"ו פ"ו, EQ1571/23, 371-91689, ברומלי מהשגרירות הבריטית בבגדאד למשרד החוץ הבריטי, 8 בפברואר 1951.
 78 ראה: א"ה, 14/389, בן-פורת למוסד, תשובות על שאלות ממשרד החוץ, 17 בפברואר 1951.
 79 ראה: א"ה, 14/434, ללא חתימה ותאריך, נתקבל במוסד ב־10 בפברואר 1951; א"ה, 14/389, השליחים למוסד, 21 בפברואר 1951.

ד. הקפאת הרכוש היהודי

לכאורה עמד מבצע עליית יהודי עיראק לישראל להסתיים בהצלחה. נותרה שאלה מרכזית והיא גורל הרכוש היהודי, שהיתה כזכור נושא מרכזי בתוכניתו של נורי לחילופי אוכלוסין כפויים וירדה מעל הפרק עם התפטרותו בדצמבר 1949. הניגודים בין המגמות השונות בממשל ובציבור העיראקיים גרמו שהשאלה הושארה פתוחה בחוק שהתיר את יציאת היהודים מעיראק. לאחר אישור החוק מס' 1 (מארס 1950) הועלו במשרדי האוצר והחוץ בישראל רעיונות להצלת רכוש יהודי עיראק. הרעיון המרכזי היה להקים חברת אחזקה בינלאומית או ניאוטראלית אשר תקבל לידיה את ניהול הרכוש, תמכרנו בשלבים עם הרגע השוק ותעביר את התמורה לעולים בישראל. כך לא ייאלצו הבעלים למכור את רכושם בפרוטות, כתוצאה מהצפת השוק במכירות רכוש ומטלטלין, ויוכלו להעזר בחלק לפחות מהונם להיקלטותם בישראל. משרד החוץ בירושלים דן על כך עם מחלקת המדינה של ארצות-הברית כדי שתניע את 'בנק אוף אמריקה' (Bank of Amerika) לייסד חברה כזו, אולם זו סירבה להתערב ולא הפעילה לחץ בעניין זה. גם ממשלת עיראק סירבה להיכנס למר"מ בעניין זה, בתקווה שרכוש היהודים יפול בסופו של דבר לידיה. אחר-כך נערכו מגעים להקמת חברה כזו על בסיס עסקי-רווחי אך גם זו לא יצאה אל הפועל.⁸⁰ מאוחר יותר נערכו נסיונות לחילופי רכוש בין יהודים המתכוננים לצאת מעיראק לערבים ישראלים שלא היו נפקדים נוכחים. מגעים בכיוון זה קיים עזרא דנין, בעל מהלכים טובים במגזר הערבי בישראל, שניסה לקשר דרך איראן בין ערבים ישראלים בעלי רכוש ובין יהודים בעלי רכוש בעיראק. לפי עדות מבצעיו, החל הניסיון מאוחר מדי, ובשל העדר תקשורת מתאימה התעכבה יצירת הקשר עד לעליית נורי שנית לשלטון בראשית ספטמבר 1950, ואז בא הקץ על נסיונות אלה.⁸¹ חוסר התקשורת נבע מפיצול סמכויות בישראל ובלט דווקא על רקע הפצרותיהם החוזרות ונשנות של השליחים בעיראק למצוא פתרון לבעיית הרכוש על-ידי חילופין עם רכוש של הפליטים הערבים. במהלך המאבק על יציאת היהודים, היה מוקד הבעיה הצלת הנפשות, ואילו הטיפול בהצלת הרכוש נדחק. היוזמה בעניין זה נותרה אפוא בידי ממשלת עיראק. היהודים מכרו את רכושם תמורת חלק קטן משווי והבריחו את כספם מחוץ לעיראק. שלטונות עיראק ידעו על כך. לקראת סוף שנת 1950 גברה הברחת ההון ונתנה אותותיה בהתדרדרות שוק ההון, הנכסים והכלכלה העיראקית בכללה.

בראשית 1951 נעשתה במוסד לעלייה הערכת-מצב מחדשת: עליית יהודי עיראק

80 ראה: ג"מ מ"ח, 2463/8, 2563/6, התכתבות ומגעים בעניין זה, של טדי קולק, ראש מחלקת ארצות-הברית במשרד החוץ, אפריל-יולי 1950; א"ה, 14/428, השליחים למוסד, 8 באפריל 1950, תשובת המוסד, 13 באפריל 1950.

81 ראה: ג"מ מ"ח, 2387/4, התכתבויות ודיווחים בעניין זה, יוני-אוגוסט 1950.

בשנת 1950 לא היתה מלווה בהעברת רכוש, שנאמד במיליוני דולארים, בגלל סיבות פוליטיות. עולים רבים הביאו עימם רק מזומנים ודברי-ערך ואילו את נכסיהם רשמו על-שם קרוביהם. לקראת סיום היציאה מעיראק החמירה הבעיה משום שגם הקרובים התכוונו לצאת וגבר הקושי למכור רכוש. שכן הערבים ציפו שערך הרכוש היהודי יירד עוד יותר, כמו כן מחזור ההון העיראקי לא היה מסוגל לממש רכוש כה גדול בזמן כה קצר. לאחר כשלון הניסיון לפתור את השאלה בדרכים פוליטיות נדונו פתרונות חלקיים. הועלתה מחדש ההצעה להקים חברת אחזקה שתמכור את הרכוש באיטיות, או חברה שתקנה את הרכוש ותיצור על-ידי כך ביקוש מלאכותי לו. לשם כך היה צורך לחפש חברות שהיו מעוניינות להשקיע בעיראק, כגון חברת הנפט העיראקית או מוסדות פינאנסיים זרים, לנהל מר"מ פוליטי ומגעים עם חוגי צמרת של בעלי הון וכן לשחד אישים בצמרת העיראקית. בעלי הצעה זו סברו, כי בתנאים מסוימים יהיה אפשר להשתמש ברכוש הערבי בישראל לחילופי רכוש, ואולי למתן ערבות לרכוש, של יהודי עיראק. הם הציעו לפעול בכל הכיוונים ולהקים מוסד מיוחד לשם כך.⁸² אולם הצעה זו באה מאוחר מדי וחזרה בחלקה על רעיונות שהושמעו בעבר בדבר הצלת הרכוש של יהודי עיראק ולא הגיעו לידי מימוש.

לקראת סוף פברואר 1951, בהתקרב מועד סיום החוק המתיר את יציאת היהודים, התברר כי נכשלו גם מאמצי ישראל וארגונים יהודיים להניע את ממשלות ארצות-הברית ובריטניה ללחוץ על ממשלת עיראק להגדיל את סכום הכסף שיותר ליוצאים לקחת עימם ל-250 דינאר. שתי הממשלות טענו, כי המגבלות על הוצאת מטבע-חרך מעיראק קיימות מזה שנים ואינן חורגות מגדר המקובל בתחום זה במדינות אחרות. התערבותן רק תרגיז אפוא את בגדאד, שכן תגרום להוצאת 40 מיליון דינארים מעיראק תוך חצי שנה, כ-80 אחוז מתקציבה השנתי. ידיעות מעיראק קבעו, כי אין כל תקווה לשינוי בנדון, תחת השלטון שהיה קיים באותה שעה, אולם השליחים וראשי הקהילה התנחמו, כי שלטונו של נורי מעורער וימי ממשלתו ספורים.

תוכניות חדשות מהאוצר בישראל להצלת הרכוש היהודי לא הגיעו. משום כך התבקשו השליחים על-ידי המוסד לעלייה להציע לקהילות להכין רשימות של הרכוש הציבורי שיושאר בעיראק.⁸³ לא היתה כל הערכות ומחשבה לאפשרות של הקפאה או הפקעה של הרכוש הפרטי היהודי בעיראק. אמנם פה ושם נשמעו אזהרות וידיעות, כי ממשלת עיראק עלולה להחליט על החרמת הרכוש היהודי או הקפאתו, אולם שמועות אלה הודחקו ולא הביאו לידי פעולת הצלה ממשית. לא נלקחה בחשבון התוכנית לחילופי אוכלוסין שהעלה נורי ואף לא העובדה שתוקף חוק התרת העלייה הולך ומתקרב לסימו.

על כך רבה היתה התדהמה כאשר ב-10 במאס 1951, יום לאחר שפקע תוקף

82 ראה: א"ה, 14/389, דר"ח דויד ג', 22 ביאנואר 1951.

83 ראה: א"ה, 14/435, דר"ח משרד החוץ, מחלקת המזרח התיכון, 27 בפברואר 1951; א"ה, 14/389, דר"ח מפי השר לשעבר אחמד באבאן, 21 בפברואר 1951.

החוק שהתיר ליהודים לצאת את המדינה, אישר הפארלאמנט בעיראק חוק להקפאת רכושם. החוק נחקק בסודיות מלאה, בעת העדר העוצר מעיראק ובהעדר ידיעה מראש של חלק מהשרים על החקיקה הצפויה. ביום הבאת החוק לדיון בפארלאמנט אפילו נותקו קווי הטלפונים בבירה, כדי למנוע את הדלפת פרטיו. הבנקים קיבלו הוראה להפסיק כל תשלום ליהודים. חוק מס' 5, לשנת 1951, קבע הקפאת הרכוש של כל משוללי הנתינות העיראקית, ולמעשה גם של כל מי שנרשם לזיכרון על נתינותו, משום שלא ניתנה לו אפשרות לחזור בו. כן קבע החוק עונשים לכל מי שיעבור על החוק ויעסוק בממכר או ברכישה של רכוש מוקפא. חוק נוסף שנחקק בו ביום קבע מינוי אפוטרופוס והקמת מנגנון לניהול הרכוש המוקפא, ושכרם של אלה היה אמור לבוא מהכנסות הרכוש המוקפא. לאפוטרופוס ניתנה סמכות למכור רכוש כדי לשלם שכר למנגנון או חובות על הרכוש.⁸⁴

בעת הריכוז בפארלאמנט היו שדרשו להקפיא את רכוש כל היהודים בעיראק ולהוציא את הציירים היהודים בבית-הנבחרים. היו גם מתנגדים לחוק, כגון ג'בר וסיעתו, שמנתה 39 איש, שהאשימו את הממשלה על שנתנה קלף חדש בידי ישראל לסרב לשחרר את רכוש הפליטים הערבים. לאחר קבלת החוק נפגש ג'בר עם חברי ועדת העלייה של הקהילה, הביע את צערו על חקיקת החוק והבטיח לנסות להמתיק את הגזרה עם שוב העוצר לעיראק. נקודת-אור בחקיקה זו היתה מינוי חמיד רפעת, לשעבר מנהל משרד הפנים, לאפוטרופוס. הוא היה ידוע במהימנותו ובישורו, והיהודים קיוו שיוכל להקל בהגבלות החוק. לעומת זאת היה חשש, שהרכוש יחולק בין פקידי המנגנון. נורי הרחיק לכת ואף דרש מן הוועדה הפארלאמנטארית, ממלאת מקום העוצר בהעדרו, לאשר צו המורה על ריכוז כל משוללי הנתינות חסרי פרנסה במחנה-ריכוז באבו ע'ריב, אולם הוועדה סירבה לאשר צו זה בטענה שיש להמתין לשוב העוצר.⁸⁵

חוק ההקפאה נחקק בלחצו וביוזמתו של נורי ועמד בסימן חוסר היציבות של ממשלתו. עוד ב-9.3.1951, יום לפני חקיקת החוק, דיווח בן-פורת למוסד ולמודיעין על שמועות בדבר התפטרות צפויה של הממשלה וכן שצאלח ג'בר ירכיב את הממשלה החדשה בהשתתפות אל-סויד, דבר שיביא תועלת רבה לעלייה ולשליחים.⁸⁶ נראה שעל מנת לחזק את ממשלו ולזכות בתמיכת ההמונים והלאומנים

84 נוסח החוקים — ראה: אל-וקאאע, שנה 29, גיליון 2939, 19 במארס 1951, חוק מס' 3 לשנת 1951: תקנון פיקוח וניהול נכסי היהודים שנשללה מהם הנתינות העיראקית; גיליון 2938, 10 במארס 1951, חוק מס' 5 לשנת 1951: חוק פיקוח וניהול נכסי היהודים שנשללה מהם הנתינות העיראקית.

85 ראה: א"ה, 14/389, בן-פורת למוסד, 10 במארס 1951; א"ה, 14/435, 11, 12, 15 במארס 1951; א"ה, 14/389, ידיעה מפי ציר בית-הנבחרים יעקוב בטאט, 12 במארס 1951; ג"מ מ"ח, 2387/4, דו"ח ש' כהנא, 15 במארס 1951; פר"ו פ"ו, EQ1571/30-91690, דיווח על קבלת חוק ההקפאה ומשמעותו, מאת ה' בילי (H. Beeley), יועץ השגרירות הבריטית בבגדאד, למשרד החוץ הבריטי, 14 במארס 1951.

86 ראה: א"ה, 14/436, בן-פורת למוסד ולמודיעין, 9 במארס 1951.

הקיצוניים פעל נורי לחקיקת חוק זה, ואילו התנגדותם ומחאתם של ג'בר וסיעתו לחוק נבעו מיריבות פוליטית לנורי יותר מאשר מאהבת היהודים. אכן החוק הוצג כבא להגן על כלכלת עיראק מפני הברחות הכספים של היהודים וכצעד תגמול על יחסה של ממשלת ישראל לפליטים הערבים והפקעת רכושם. חוק ההקפאה התקבל בציבור העיראקי בברכה, כצעד פאטריוטי. העתון 'אל-שעב' הציג, שכספי היהודים שהוקפאו יישארו בידי ממשלת עיראק עד להסדר עם ישראל ותשלום פיצויים לפליטים הערבים. עיתונים אחרים דרשו החרמת הרכוש היהודי ולא הקפאתו, וזאת כצעד תגמול ליחסה של ישראל לפליטים הערבים ולרכושם. מנהיג מפלגת 'אסתקאלאל' הלאומנית, מחמד מהדי כבה, אף דרש לרכוש את היהודים במחנות-ריכוז. העיתון 'אל-חואדת', שגינה את החוק, נסגר.⁸⁷

חוק ההקפאה חל על כל 103,866 היהודים אשר נרשמו לעלייה ונתינותם נשללה, ומתוכם שהו עדיין 70,000 בעיראק, אם כי רבים מהם הצליחו להבריח כספים מחוץ למדינה. במיוחד פגע החוק ב-30,000 שנרשמו במארס-אפריל, לקראת סוף מועד ההרשמה, משום שמצבם הכלכלי היה טוב יותר ובדרך-כלל לא הספיקו לחסל את רכושם.⁸⁸ החוק הוחל בצורה ברוטאלית ביותר. חנויות נאטמו, מכונות הוחרמו, חפצים נלקחו מתוך בתים ואנשים נעצרו ברחובות וחפציהם נלקחו מהם. עקב פניות של ישראל ושל ארגונים יהודיים לממשלות ארה"ב ובריטניה, לחצו הבריטים להפסקת ההחרמות ובהתערבותם שופר המצב. הקלת הלחץ נבעה גם כן בשל רצון הממשל להחזיר את החיים לתקנם ובשל הקושי למצוא ממלאי-מקום לחלל שהותיר ניתוק היהודים מהתעסוקה והמסחר. ההחרמות פסקו, החיים החלו לחזור למסלולם והממשלה אף איפשרה הקצבת 50 דינאר לכל עולה, מתוך הכספים המוקפאים.

לבעלי עסקים זעירים הותר לפתוח את עסקיהם ולשחרר סחורות.⁸⁹ חוק ההקפאה עורר תדהמה וזעם בישראל ובקרב ארגונים יהודיים במערב. בתגובה על החוק הודיע שר החוץ משה שרת בכנסת, כי ישראל תגן על זכויות היהודים בעיראק ותנכה את ערך הרכוש שהוקפא מסך רכוש הפליטים הערבים המוקפא בישראל. הודעה זו עשתה רושם רב על היהודים בעיראק. רבים ראו בכך הכנה לקבלת פיצוי על רכושם מרכוש הפליטים המוקפא בישראל ושאלו האם יצטרכו להמציא תעודות על רכושם המוקפא; אכן עד אז לא היה כלל סידור לרישום

87 ראה: ג"מ מ"ח, 2387/4, דו"ח ש' כהנא, 15 במארס 1951; ג"מ מ"ח, 2563/6, דיווחי עולים 15, 17, 19 במארס 1951.

88 ראה: א"ה, 14/4352, בן-פורת למוסד, 13 במארס 1951; ג"מ מ"ח, 2387/4, דו"ח ש' כהנא ממשרד החוץ, 15 במארס 1951.

89 ראה: א"ה, 14/4352, השליחים למוסד, 13, 14 במארס 1951; פר"ר פ"ו, EQ1551/48-54 91692-91691, פניות ארגונים יהודים לממשלת בריטניה, התייעצויות בנדרן במשרד החוץ הבריטי ושגרירות בריטניה בבגדאד והסכמת בריטניה לפנות לממשלת עיראק למתן את עמדתה מטעמים הומאניטאריים, מארס-אפריל 1951.

הרכוש המוקפא.⁹⁰ אולם נראה כי הודעת שרת היתה בבחינת הצהרה מדינית יותר מאשר התכוונות לצעדים מעשיים.

מכה נוספת נחתה על היהודים ב-22 במארס 1951 עם פרסום נספח לחוק ההקפאה, שהורה על הקפאת הרכוש של כל מי שעזב את עיראק לפני 1948 בדרכון עיראקי, אלא אם ישוב תוך חודשיים מפרסום החוק. החוק היה אמור לפגוע ב-80% מכלל הרכוש היהודי בעיראק משום שרבים מבעלי ההון שיצאו המשיכו לנהל את רכושם באמצעות קרובים ושותפים, ולאור המצב ספק אם רצו לחזור.⁹¹ יותר מקודמו, עורר חוק זה מחאות, במיוחד של ארגונים יהודיים משום שרבים מהנפגעים ממנו היו אזרחים בריטיים ואמריקאיים. אולם המחאות לא הביאו לשינוי החוק. בניסיון להקל על הגזרה, הגישו משה שוחט ואבראהים אל-כביר תזכיר ללא חתימה לעוצר. הוא הבטיח להעבירו לנורי אל-סעיד ולקבוע להם פגישה עימו. שניהם חשו כי למרות גישתו האוהדת אין העוצר מסוגל לעזור.⁹²

בישראל ניסה משרד החוץ לעורר תגובה בינלאומית נגד החוק ולשכנע את שגרירי ארצות-הברית ובריטניה שילחצו על עיראק לבטל את החוק או למתנו. אולם שתי המעצמות סירבו להתערב, בטענה כי פעולת ממשלת עיראק מקבילה למדיניות ישראל ביחס לרכוש הפליטים הערבים וכל עוד לא תהיה תפנית מצד ישראל במדיניותה זו אין סיכוי להתערבות אצל ממשלת עיראק. ממשלת ארצות-הברית תבעה ברורות מישראל לצשות מחווה בעניין רכוש הפליטים המוקפא קודם שתפנה לממשלת עיראק.⁹³

את הקפאת הרכוש היהודי בעיראק הגדיר היטב פיליפ טוינבי, כתב 'אובזרב', ב-8 באפריל 1951:

עיראק שודדת את המהגרים היהודים [בחוק ההקפאה]... היהודים חיו במסופוטאמיה אלפי שנים, יותר מהערבים שכניהם ואין הם ראויים להחשב זרים בלתי קרואים [...]. עתה יש דיווחים על גל חדש של מהומות בכל רחבי עיראק בסיסמה לסלק את היהודים. היה זה אולי פחות בלתי הגיוני אילו תרמה עיראק תרומה ממשית ליישוב הפליטים הערבים מארץ-ישראל ולקליטתם. למעשה, למרות המספר הגדול ביותר של יהודים שהיגרו מעיראק, בהשוואה לכל מדינה ערבית לוחמת, היא עשתה פחות מכולן למען פתרון הבעיה של פליטי ארץ-ישראל.

90 ראה: א"ה, 14/434, השליחים למוסד, 20 במארס 1951.

91 ראה: א"ה, 14/435, השליחים למוסד, 22, 23 במארס 1951. נוסח הנספח לחוק ההקפאה —

ראה: אל-וקאע, שנה 29, גיליון 2949, 22 במארס 1951, חוק מס' 12 לשנת 1951.

92 דיווח על הפגישה — ראה: א"ה, 14/435, השליחים למוסד, 8 באפריל 1951.

93 ראה: ג"מ מ"ח, 2387/4, דו"ח שיחת שרת עם שגריר ארצות-הברית, 26 במארס 1951; ג"מ מ"ח,

2387/4, מזכר שגרירות ארה"ב בת"א, 1 במאי 1951; פר"ו פ"ו, 41-42, EQ1571/34-37

91690-371, התכתבות משרד החוץ הבריטי עם שגריר בריטניה בווינגטון וציר בריטניה

בתל-אביב, מארס 1951.

ה. סיום מבצע העלייה

ללא קשר עם הקפאת הרכוש לחצה ממשלת עיראק על חברת נא"ט לסיים במהירות את הטסת היהודים לישראל. גם לאחר הודעת שרת במארס על קליטת 20,000 יהודים מעיראק לחודש, הוטסו בחודש זה רק 15,000, והמוסד תיכנן לקלוט 18,000 באפריל. ברנט נקרא לשר הפנים העיראקי, שדרש ממנו למלא התחייבות שהחברה תטיס 1,000 איש ליום על מנת להוציא את כל היהודים שנרשמו לעלייה עד סוף מאי, הוא התאריך שנמסר לליגה הערבית על סיום ההגירה היהודית, לדברי השר, שאם לא כן יבוטל החוזה עם החברה. השר הוסיף, כי יש לחץ אופוזיציוני חזק וידיעות שהחברה ממלאת הוראות מישראל ודרש שהחברה תפקיד ערבון למילוי ההתחייבות. כן ניתנו הוראות לעכב את ברנט בעיראק עד שיספק יותר מטוסים. ברנט נאלץ לחתום שהעלייה תסתיים ב-20.6.1951 אולם ב-1 ביוני נותרו עדיין יותר מ-20,000 שהמתינו להעלאתם.⁹⁴ קצב הטיסות המזורז אכן איפשר את יציאתם של רוב הנרשמים לעלייה עד יולי 1951, אחרי כן נמשכו הטיסות בקצב איטי יותר. בסך-הכל עלו מעיראק מ-15 במאי 1948 עד סוף 1952 122,380 עולים, מהם 119,788 בשנות 1950-1951.⁹⁵ לקראת תום ההטסות, נאמד מספר היהודים שישארו בעיראק ב-15-20 אלף. אולם בשנת 1955 נותרו בה לא יותר מ-6,000 יהודים, שריד של קהילה עתיקה ומפוארת.⁹⁶

סיכום

האם ההיתר של ממשלת עיראק ליהודיה לצאת לישראל היה מעשה ליבראלי או מזימה לחילופי אוכלוסין כפויים, כדי לזכות ברכוש היהודי? נראה שהחוק שהתיר ליהודים לצאת התקבל כפשרה בין הגורמים הקיצוניים שתבעו גירוש כל היהודים והפקעת רכושם ובין המתונים יותר שקיוו כי עם יציאת הצעירים המיליטאנטיים יתאפשר לקהילה היהודית לשוב לחיים תקינים ולהשתלב מחדש במערכת הכלכלית-עיראקית. משום כך לא הוכרעו בחוק שתי השאלות המרכזיות: כיצד ייצאו היהודים ומה יעלה בגורל רכושם. עמדת ממשלת עיראק בעת המבצע עצמו הושפעה מהעומדים בראשות הממשלה: אל-סויד מתכנן החוק היה ליבראלי יותר, נורי אל-סעיד בעל היומרות הלאומיות והבין-ערביות ביקש להוכיח את לאומיותו באמצעות

94 ראה: א"ה, ב9/389, השליחים למוסד, 8, 19 באפריל 1951; פ"ו, פ"ו, EQ1571/25 371-91690, ט"א ברומלי מהשגרירות הבריטית בעיראק למשרד החוץ הבריטי, 28 בפברואר 1951; א"ה, ב14/436, דיווח ברנט, 19 באפריל 1951, המוסד בארץ למוסד בצרפת, דחוף, 3 ביוני 1951.

95 ראה: סטאטיסטיקה, לוח מס' 5: העלייה לפי ארצות המוצא מיום הקמת המדינה עד סוף אפריל 1959.

96 ראה: פ"ו, פ"ו, EQ1571/73 371-91692, דוח השגרירות הבריטית בעיראק, 23 במאי, 4 ביולי 1951, העיתון מאנצ'סטר גארדיאן, 6 ביוני 1951; כהן, עמ' 176. השווה: ג"מ מ"ח, 43/4, מפי עדראיה על מצב היהודים בעיראק, 5.11.1952, ולפיו נותרו בעיראק 4,500 יהודים.

צער ראשון במולדת — עולה מכורדיסטאן, 1951

יחסו ליהודים ומצא בהם שעיר לעזאזל לתסכוליו ולמשטרו המעורער. זה גם זה הפיקו רווחים מהטסת היהודים באמצעות חוזים עם חברות שבבעלות, או בהנהלת, משפחותיהם וקיבלו אחוזים גבוהים מרווחי ההטסות.

ההטסות בוצעו על-ידי חברת נא"ט, חברת בת של 'אל-על', שהציגה עצמה כחברה אמריקאית עצמאית. הטיסות עברו תחילה דרך קפריסין ואחר כך ישירות לישראל, כאשר ממשלת ישראל עומדת מאחורי ההטסות וארגון. החברה עמדה בתחרות מתמדת מצד חברות בריטיות שביקשו פלח מרווחי ההטסות וזכו לגיבוי מצד ממשלתן. כאשר התברר כי מספר הנרשמים לעלייה לישראל עבר את המצופה והקיף את רוב בני הקהילה, לא עמדה ישראל בקצב הקליטה וההטסות כנדרש. הצטבר מספר גדול של נרשמים ומשוללי נתינות וממשלת עיראק הגבירה לחצה על חברת התעופה, ראשי הקהילה ובעקיפין גם על ישראל באמצעות שגרירי בריטניה וארצות-הברית. הלחץ גבר עם שוב נורי לשלטון. הוא תבע להגביר את קצב הטיסות, באיום שיגרש את היהודים למדבריות שבגבולות עיראק, ובמקביל עשה מאמצים

לשכנע את מלך ירדן להתיר מעבר שיירות יהודים דרך ממלכתו לגבול ישראל. עברו חמישה חודשים עד שנתפס האיום בכל חריפותו בישראל, ורק עם התקרב מועד סיום תוקפו של החוק החליט המוסד לתיאום העלייה, המשותף לממשלת ישראל ולסוכנות היהודית, על מבצע מיוחד. מחוץ למכסת העליות השוטפת הוטסו לישראל מרבית 70,000 שהמתינו לתורם תוך ארבעה חודשים, עד יולי 1951. עד יאנואר 1952 הסתיימה עליית 119,000 יהודי עיראק לישראל.

במארס 1951, עם תום מועד החוק שהתיר את יציאת היהודים, נחקק בחופזה ובחשאי חוק שהקפיא את רכושם של כל אלה שנרשמו לויתור על הנתינות. החוק היכה בתדהמה ופגע קשות ביהודים שהמתינו ליציאתם. הוא היווה מעין סגירת מעגל בתוכניתו של נורי לחילופים כפויים של אוכלוסים ורכוש בין יהודי עיראק לפליטים הערבים מארץ-ישראל.

הפניות ביבליוגראפיות

- א"ה אל-אורפהלי אל-אוקאע אל-סודי באטאטו בר-משה ג"מ מ"ח דרויש החלון הלל כהן נ"א סטאטיסטיקה פורת פרו', פ"ו צמחוני, מודרניזציה ד' צמחוני, 'קווים לראשית המודרניזציה של יהודי בבל במאה ה-19 עד שנת 1914', פעמים, 36 (תשמ"ח), עמ' 7-34. — — — 'הרקע המדיני לעלית יהודי עיראק', מחקרים בתולדות יהודי בבל ובתרבותם, 6 (בדפוס). N. Rejwan, *The Jews of Iraq — 3000 Years of History and Culture*, London 1985. J. Sassoon, *Economic Policy in Iraq 1932-1950*, London 1987. א' תינה, גולים וגאולים, ספר שבעי: האוטונומיה של הקהילה היהודית בבגדאד, רמלה 1979.
- ארכיון ההגנה, תל-אביב, תיקי המוסד לעלייה.
ג'מיל אל-אורפהלי, למחאת מן ד'כריאת חזיר עראקי סאבק, בירות 1971.
אל-אוקאע אל-עראקיה (הרשומות העיראקיות — העיתון הרשמי), בגדאד, שנה 28 (1950), 29 (1951).
ת' אל-סודי, נצף קרן מן תאריח' אל-עיראק ואל-קצ'יה אל-ערביה, בירות 1969.
H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton 1982.
י' בר-משה, יציאת עיראק — זכרונות משנת 1945-1950, ירושלים תשל"ז.
גנון המדינה, ירושלים, תיקי משרד החוץ.
ת' דרויש, יהודי עיראק בכלכלה, רמת-גן תשמ"ז.
תנועת 'החלון' בעירק כתנועה מגשימה, רמת-אפעל תשמ"ח.
ש' הלל, רוח קדים — בשליחות מחתרית לארצות ערב, ירושלים תשמ"ה.
ח"י כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים תשכ"ט.
National Archives, Washington, Record Group 59.
11 שנות קליטה — עובדות ומספרים לתקופה 15 למאי 1948 — 15 למאי 1959 (הסוכנות היהודית לארץ-ישראל מחלקת העליה, המדור לפרסומים וסטטיסטיקה), תל-אביב תש"ך.
י' פורת, במבחן המעשה הפוליטי — ארץ-ישראל, אחדות ערבית ומדיניות בריטניה 1930-1945, ירושלים תשמ"ה.
Public Record Office, London, Foreign Office Files.
צמחוני, מודרניזציה ד' צמחוני, 'קווים לראשית המודרניזציה של יהודי בבל במאה ה-19 עד שנת 1914', פעמים, 36 (תשמ"ח), עמ' 7-34.
— — — 'הרקע המדיני לעלית יהודי עיראק', מחקרים בתולדות יהודי בבל ובתרבותם, 6 (בדפוס).
N. Rejwan, *The Jews of Iraq — 3000 Years of History and Culture*, London 1985.
J. Sassoon, *Economic Policy in Iraq 1932-1950*, London 1987.
א' תינה, גולים וגאולים, ספר שבעי: האוטונומיה של הקהילה היהודית בבגדאד, רמלה 1979.